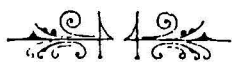

قزان تاريخى

(قزان دار الفنوننده تاريخ، آثار عتيقه وعلم الانساب جمعيتى اعضاسى
عين الدين احمدرف نك ۱۹۰۹ نچى سنه فيژرال ۱۲ سنده شرف قلو-
بنده خلقغه اوفوغان درسى).

ناشرى:
«بسيان الحق» اداريسى

قزانده
«بسيان الحق» مطبعهسى
۱۹۰۹ يل

КАЗАНЬ
Типографія газеты „Баян-уль-хакъ“
1909 г.

عین الدین احمدرف.

احمرف جنابلرینک بلغار تاریخندن سویلگان خبرلرون اول
گزیتیه صحیفه لرنده یازوب سوکندن بر کتاب روشندهده باصدرولغان
ایدی. «قران تاریخی» آرتوق زور وگزیتیهغه یازلغانده بیک اوزاققه
صوزلاچاق بولغانلقدن آنی فقط کتاب روشنده گنه باصدرو
موافق کوردی.

حاضر گه قدر قران تاریخندن بونک کبی مفصل روشنده یازلغان
فنی اثرلر کورلما گانلکدن، بو رساله وطن وملت تاریخی اوچون
غایت اهمیتلی وقران مسلمانلری اوچون ده بیک عبرتلی در.

. I

قران نىڭ بلغارغە مناسىتى

بلغار دولتى طوزغاندن صوڭ آنىڭ اورنلارنىدە قران مەملىكىنى تۈزۈلگەن .

بلغار وقران عادىدە بىر بىرىدىن آپرۇم، يەنى بىكىسى بىكى مەملىكىتى، سانالۇپ يۈرتۈلسەردە - بولارنىڭ تارىخى حاللارون دىت ايلە تىكشۈرگەندە بىر بىرىگە مناسىبتلىرى، خىلى بىكىسى بىر مەملىكىتى بولغانلىقى، آچق بىلنە: قراننىڭ خەلى شولوق بىلغار خەلى بولۇپ - آلارنىڭ بارچە عادىتلىرى، كىسب وھىزلىرىدە بىلغارلىرى بولغان . آير ماسى فقط پاي تىخت شەرى اوزگارگانلىكىدە گنە بولۇپ - بىلغار اورنىدە قران اسمى يۈرتۈلە باشلاغان . روس لىتوپىسلىرىدە قران خەلقن اولدە «قران بىلغارلىرى» دىب يۈرتۈلگەن . (۱) . ۋىياتىكە گوپىرنا - سىندەشى «آر» لىر قران ولايتىدە گى مسلمانلىرى بۈ كۈندەدە «بىلغار» دىب يۈرتەلەر . (۲)

قران مسلمانلىرىنىڭ اصلى بىلغار بولغانلىقىدىن مسكوكنازى ۱۱۱۱ نچى «ايۋان» ۱۴۸۷ نچى يىلدە قراننى آلغاندىن صوڭ اوزىنىڭ كنازلىك غىوانىدە «بىلغار پادىشاھىسى» دىگان اسمىدە قوشقان . (۳) اول وقتدە البته بىلغار دولتى طوزب بىتكەن بولغان . روسىيە پادىشاھلىرىنىڭ ايمپىر - طورانى مەملىكەت غىوانىدەدە «بىلغار كنازى» دىگان اسم بار . (۴) دىغى ۱۶۷۵ نچى يىلدىن ۱۶۸۶ غە قىرقراندا طورغان مېتروپولىت «ابوساف» «قران و بىلغار مېتروپولىتى» دىب اتالغان . (۵) ۱۴ نچى غىسىر

«Болгары Глаголемы Казанцы» (1)

« بىگەر » دىلەر . (۲)

«Государь Булгарскій» (3)

«Князь Булгарскій» (4)

(۵) شپىلىفسكى . «قران شەرى نىڭ تارىخى اىرلىرى» (۶ نچى ص .)

آخرنده یازلغان وقایع نامه لرده قزان خلقی بلان بلغارلرنی بربرسندن آیر ماینجه بر طائفه کبی ساناب یسورتلگان . اولگی بلغار بیئکاری اورنبه تاتار کنازلری خان بولوب اولطرغانلقدن روس خلقی قزان بلغارلرون «قزان تاتارلری» دیب یورته باشلاغان .

اسلام دیننده بولغان ترك طائفه لرون بربرسندن آیرا آماغانلقدن روسلر حاضرده عموما «تاتار» اسمی بلان یورته لر .

قزان خلقی نك اصلی بلغار ایکانلگی حقدنه بوندن بر نیچه آی غنه مقدم طبع ایبتلگان بلغار تاریخنده کوب تورلی دلیل لر کبتروب یازلغان آیدی . شول رساله نك ۱۳ - ۳۷ نچی صحیفه لرینه نظر ایتولسه ، قزان نك بلغارغه مناسبنی قای درجه ده بولغانغی آچق آکلانور .

II.

قران خلقینه قزان تاریخی نك لزومی

بو کونده قزان ۱۴۰ مك نفوسلی بر زور شهر بولوب بتون شرق روسیه نك، حتی کافکاز، اورتا آزیه وسیبیرییه ولایتلری اوچونده هنر، صنعت، علم و معرفت خزینه سی بولوب سانالا . ۳۰ مك قدر خلقی مسلمان بولغانلقدن بتون روسیه ده برنچی مسلمان شهری در . اولده قزان بو ولایت مسلمانلری نك بابالری - بلغار سوداگرلری طرفندن نوزولاب ایکی یوز یل مقداری پای تیغت شهری بولوب خانلری ده شونده طورغانلقدن آنک تاریخی مسلمانلر اوچون خصوصا اهمیتلی . بیش - آلطی عصرلردن بیرلی ککوب واقعه لرنی اوتکارگان قزان نك تاریخی ایله میلیون یارم قدر اهل اسلام نك ده تاریخی برگه طوناشقان . (۱) هر شهر نك اوزینه مخصوص تاریخی بولسه ، ده - قزان تاریخی کبی

(۱) قراننی روسلر آلفاندن سوگ بیک کوب خلق بو ولایتلردن کوچوب باشقرد صخرالرینه باروب اوطرغان، آند «تپتر، یاساشنی، قزان کشی سی» اسملرنده یورتوله . اشلاغانلر، دخی اورتا آزیه غوسیدیرییه ولایتلرینه کوچوب کیتدیچیلر کوب بولغان . بولار نك حسابی بر میلیون یارمدن کم بولسا سدریب گمان ایتوله .

قرانلى وعبىرتلى خبرلرنى هر بر شهر حقنده تاوب بولمايدور، اولده مسلمانلر نك پىساي نخت شهرى بولغانلىقدن قران نك اسمى چىت مملكتلر دهده بىك معلوم هم ككوب نارالغان، مثلا دولت عثمانيه نك «ادريانوپل» ولايتنده (دوناي بلغارلى نك يرنده) «قرانلق» اسمنده بر شهر بار، كافكازيه نك «داغستان» ولايتنده «قرانيشچى» اسمنده (تاتارچه) قرانچى بيش مك نىفسولى و دورت مسجدلى بر مسلمان قريهسى بار، دون عسكى نك يرنده «قرانسكى» اسمنده ۱۷ مك نفوسلى بر زور استانيتسه بار،

خبرسون گوبيرناسى نك «يليزويدگراد» اوبازنده «قرانكا» اسمنده بيش مك نفوسلى بر زاؤد بار، «رادم» گوبيرناسنده «قراننى» اسمنده اوچ مك نفوسلى بر پاساد بار، كوبانسكى اوبلاستده «قرانسكى» اسمنده آلطى مك نفوسلى بر استانيتسه بار، استرخان گوبيرناسنده «ياكا قران» اسمنده بر زور قريه بار (۱) روسيه نك كوب شهرلر نك «قرانسكى» اسمنده اوراملر بار،

پيتربورغ، مسكو، طولا شهرلر زنده «قرانسكى» اسمنده صوبور كنىسه لرى بار، روسيه نك تورلى شهرلر نك «قرانسكى» اسمنده ۱۶ ماناسطير بار، دغى «قرانسكى» فاميليه لى كشى لرى بىك ككوب، روسلردن هم مسلمانلردن ده بار، بو ولايت نك مسلمانلرى چىت مملكتلرده «قران» اسمى بلان يورتولار، روسيه ده هيچ بر شهر نك اسمى ايله بو قدر فاميليه لرى يوق.

اسلام دولتلر زنده قراننى بلماگان خلقى يوق، كراك آزبده، كراك آفريقه ده بولسون (۲) شول سببلى قران مسلمانلار ينه باؤر وپا، آزبده، آفريقه قطعه لرى زنده يعنى بتون اسلام عالمنده مشهور بولغان قران شهرى نك تارىخ بىلوا لازم: قران آلار نك اصل وطنى، اولده

(۱) حته، مك مكرهده مخصوص قران مجلسى بار ايش.

(۲) روسچه «Новая Казанка» ديلر.

پاى نخت شهرى، حاضرده بنون شرق روسيه خلقى اوچون علم و معرفت اوباسى.

III.

قران حقنده تاريخى اثرلر هم خلق تلندن ايشتولگان خبرلر.

ايسكى دن قالغان و اعتبارغه آلورلق تاريخ كىتابلىرى بولماغانلقدن قران نك اونكان حالارى بيك آچق معلوم توگل. بو مشكلات بلغارلر حقندهده شول روشدوك كورلدى. بلغار و قران دولنلر نك اولدانوك مكتب و مدرسه لار بولسهده، نه سبيدنلر، خلق نك دين علمندن غير فنلرگا اعتبارى بولماغان، ياكه بولوبده خلق اوستينه كوب تورلى بلا و فتنلر ايرشوب كىتابلىرى بوغالوب، تلف بولوب بىتكانلرمى.

بلغار دولتى بعداد و انداس عربلىرى نك ايك ترقى اينىكان زمانلرنده باشلانغانلقدن بلغارلر حقنده كوب خبرلر عرب سياعت نامه لرينه كروب قالغان، شولاردن حاضرده كوب معلومات آلورغه ممكن. قران مىلكنى توزولگان زمانلرده بعداد و اندلس عربلىرى سياسى و علم جهتلرندن ضعيف لانونب اوز حالارى ايلان گنه مشغول بولغانلر، شول سببلى عرب و ايران طائفه لرنده قران حقنده تاريخى اثرلر برده كورلمايدور.

خلق تلنده قران تاريخينه تعلقلى بر نيچه تورلى خبرلر بولسهده بعضلرى بيك اشانچلى توگل، مثلا قران نك قورلوى، روسلر ملكينه كروى حقنده، تيان كولى، جلان تاوى قسه لرى كىي، بعضلرى اولك درست بولوبده. زمان نك كوب اوتوى بلان اوزگار تىلكانلر بولسه كراك. مرحوم شهاب حضرت ۳۰ يل مقدم يازلغان « مستفاد الاخبار » كىتابنه قران تاريخندن كوب خبرلر جيوب قالدىغان، لكن اولده مكمل تاريخ كىتابى توگل، قران حقنده شوندىن غير اعتبارغه آلورلق كىتاب كورلگانده بوق. حاضرده آر بندورده رضا الدين قاضى

جنابلىرى فزان خانلىرىنىڭ تارىخىدىن ئايلانغان قىر خىبرلىرىنى مەقسەت قىلىپ
«شورا» ژورنالىغا يازۇپ كېلە . اوزىنىڭ اىبارەسىچە ، بەش خىبرلەردىن
«مەستەدالاخبار» دىن ، كوبرا گىن «كارامزىن ، ساللاۋىيوف ، رېچكوف
فوكس» كىي ايسكىراك روس مۇرخلىرىنىڭ اىثرلىرىدىن آلۇب بازغان
بولۇرغە كراك . (۱)

روسلىرىنىڭ تارىخى خىبرلىرى كۆپىنچە اولۇدە ماناخار بازغان
لېتوۋپىسلىرىدىن آلۇنا ، آلار ، خۇسۇسا اولۇ زمانلاردا ، تانارلىرىغا غايەت
دشمان كوزلىرى ايلە قاراغانلىقىدىن آلارنىڭ ناچار طرفلارغا غەنا يازۇپ
طۇرغانلار ، ھەر دايم صوغشوب ھەر بىر سېنە ھېچوم ايتۇپ طۇرغانلىقىدىن
روسلىرىنىڭ فزان حەقىدە غى خىبرلىرىدە كۆپىنچە ايسكى ارادە بولغان
صوغشلىرى حەقىدە غى قىسەلەردىن غەنا عبارتلىرى . لېتوۋپىسلىرى آر تۇق تەعب
ۋە مبالغە ايلە يازغانلىقىدىن ، اول صوغشلىرىدە غەنا ئاى طرفى غالب ۋە ئاى
طرفى مغلۇب اولۇپ ئى قىلىر اولگان ، مېرۇج ۋە سېر ايتۇلگاننى ،
اولۇدە ظلم ۋە خىانت ئاى طرفىدە بولۇپ ئى سېلىدىن صوغش باشلانغانلىقىنى
تەيىن بولۇ . مەكىن تۇگىل . روس تارىخلىرىنىڭ تەعب ۋە مبالغە ايلە بازۇپ
ھەر ۋەقت غەيب ۋە قىياقتى تانارلىرى اوستىنە تاشلاۋ حەقىدە رضا ئالدىن
قازىنىڭدە بىر نېچە اورۇندە تىببەلىرى بار ؛ «روسلىرىنىڭ تارىخى كىتابلىرىدىن
بىك دقت ايلە مطالعە ايدىرگە ئىۋشلى» دىب بازغان .

فزان مەملىكىتىنىڭ ادارەسى ۋە تۋابىغلىرى حەقىدە ، خەلقىنىڭ كىسپى ،
مەيلىتى ، مەرىتى ۋە ئىككىنىڭ باشقا جەھەتلىرى حەقىدە روس تارىخلىرىدە
ھېچ بىر خىبر بۇق . فزاننىڭ حەقىقى تارىخى ئاثر غەنىقە ۋە ئىلم الانساب
قىلىرىنىڭ ياردىمى ايلە گەنە مەكىل روشدە بازۇ مەكىن بولادىر .

(۱) رضا ئالدىن خىبرت روس تارىخلىرىدىن فقط اىلانچىلىق خىبرلىرى گەنە

آلۇب بىك ئىخسى روشدە مطالعە قىلۇپ بازغان .

. IV

قران نىڭ اسمى ھىقىندە

قران نىڭ اسمى ھىقىندە خلىق تىلىك تورلى ھىكايەلەر بار، مىتلاخان نىڭ بىر خىدمىتكارى سو يانئىدە بوغان وقتىدە آتس قرانن توشورگان ايدىش، شوندىن سوڭ يىلغەسن ھىم شەھىرئىدە «قران» دىب آناغانلار دىلەر.

دخى اۆلدە شەھىرنى بنا قىلۇچى «قران خان» اسمى بلان آتالغان دىگان خىبرلەردە بار، چىزخان اوغلى «جوچى خان» اولادىدىن «قران خان» اسمىدە بىر نىچە كىشى بولغانلىقى معلومدر. (۱) پىرافىسور «زاگوسكىن» خىبرنىچە سىراى خانلارنىدىن «تودا مكنوخان» خلىق تىلىدە «قران خان» اسمىدە يورنىلۇپ آنىڭ بىعض آقچەلەرنىدەدە «قران خان» دىب يازىلغان ايدىش. اول آدم ۱۲۸۸ نچى يىلغە قىر سىراىدە بولۇپ - آنىدىن قايدە كىتكانلىكى معلوم توگىل، روس وفابىع نامەلەرنىڭ شول يىلدىن «قران» اسمى ايشىنۇلە باشلاغان دىلەر، دخى شەھىرنىڭ اورنى آش پىشەرە تورغان قىزانغە اوغشاغانلىقىدىن، شول اسمىنى بىرىلگان دىب ايتۇچىلەردە بار، بىزنىڭ فىكرىمىزچە «قران» اۆلدە يىلغە اسمى بولۇپ تىركى لغىتىدىن آلتىغان بولسە كىراك: يىلغە اسمىنىڭ آخىرنىڭ «زان، سان، شان» كىبى خىرفلەر بولسە - بار چەسىدە تىركىچە بولا، مىتلا بىلغار وقران دولتىلەرنىڭ اورنلارنىدە «اوزەن، يورىزان، قىزان، قارىماسان، چىرمىسان، چىرمىشان» اسمىلەرنىدە يىلغەلەر بار.

(۲) بولالايتىلەردە تىركى وزىمىن طائىفەلەرنىدىن غىبرى خلىق نورغىنلىقى بىردە معلوم توگىل، فىن لغىتىدىن آلونغان يىلغە اسمىنىڭ آخىرنىدە باشقە خىرفلەر بولا، مىتلا گىگا، آگىگا، نىگا، شور «كىبىلەر: «ۋىتلوگىگا، كاكشاگىگا، مالوگىگا، آنىگىگا، پىمىنگىگا» اسمىلەرنىدە يىلغەلەر بار. قران صوى بويندەغى

(۱) «مستفاد الاخبار» - ۱۰۲ نچى س.

(۲) اصلدە «اوزەن» بولۇپ - يىلغە چوققى، يىنى صو آغا تورغان

چوققى دىگان سوزدر،

بلغارلار حقتىدە بىر لىتوپېس دە (۱۱۶۲ نچى يىل بىر بىر ئىندە) بىر روشلى يازلغان: « اندرى گا قزانلىق دىب آتالا تورغان بلغارلار اوستىبىنە بارورغە طوغرى كىلىدى » (۱) يعنى قزان شەھرى قورلودن كۆپ مۇقەم بو يىلغە نىك اسمى « قزان » بولوب شونىنىڭ بوبىنداغى خلقىنى « قزانلى » لار دىب آتالغان . (۲)

۷.

قران حقتىدە اولىقى خىبرلار .

قزان شەھرى نىڭ ئۇل مرتبە قورلوى حقتىدە تورلى خىبرلار بار، خلقى نىلدىن ايشتولگانچە ھىم بعض تارىخى رسالەلردە يازلغان خىبرلار بوبىنچە آقساق تىمەر الوغ بلغار شەھرىن طوزدرغاندىن سولك شوندىن كۆپ كىلگان بلغارلار بنا قىلغان ايمەش، لىكن بو خىبرلار بىك اشانچىلى توكل، چونكى قزان نىڭ اسمى آقساق تىمەر ياۋروپاغا كىلودن مۇقەمراك ايشتول باشلاغان. دىغى بلغار شەھرىن طوزدروچى آقساق تىمەر توكل، بلكە « آلتون آردا » كىزلىرىدىن « پولاد تىمەر » اسملى آدم بولغانلىقى معلومدر، بو واقىعە ۱۳۶۱ نچى يىلدە بولوب شوندىن سولك بلغار خلقى نىڭ بعض صىنقى صىغراوى تانارلاردىن قاچوب بلكە قزانغە كۆپ كىياسە كىلگانلاردىن . (۳)

قزان ئۇل مرتبە ۱۲ نچى عصر آخىرىدە بنا قىلغان دىگان خىبرلار بار . (۴) بىر لىتوپېس دە قزان اسمى ۱۲۲۹ نچى، ۳۰، ۳۲ نچى يىللار

۲) «Случился Андреевн итти на Болгары, иже наричутся Каванцы» .

۲) بلغارلار قايسى سو بويندە اولطرسالر - شونىڭ اسمى بلان يورتو عادت بولغان: مثلاً چىرمان بلغارلار، فقرة بلغارلار بىخىز بلغارلار كىبى .

۳) آقساق تىمەرنىڭ ياۋروپاغا كىلوب مسكاد ھىجىم ايتووى ۱۳۹۵ نچى يىلدە بولغان .

۴) براكگاوز -- (۲۶ نچى جلدنىڭ ۹۱۰ نچى صحىفە).

برابرندە يازلغان. (۱) لکن بونک در ستلکبنده بیک اشانوب بولمى چونکه باشقەلرندە شول يىلر برابرندە « بلغار » اسمى يازلغان. قزان حقندە اشانچى راق خبرلر روس ليتوپيسلرندە ۱۴ نچى عصر آخرنده غنە کورلە باشلیدر، مثلا ۱۳۷۶ نچى يىلدە روس کنازى « ديميتري دونسکوى » نڭ عسکرى ايسكى قزانغه قسدر كيلوب قزان خلتن روسلرغه دان (يعنى خراج) تولرگە مجبور ايتکان ايمش. (۲) ۱۳۹۸ نچى يىلدە روس کنازى « واسىلى ديميتري يويچ » اوزى نڭ برادرى « يورى » نى کوب عسکر بلن قزانغه بىرگانلگى معلومدر. (۳) ۱۳۹۹ نچى يىلدە کناز « يورى » دورت بلغار شهرن صوغشوب آلغان (« الوغ بلغار، ژوکوتين، قزان، کير منچوک » شهرلرون). (۴) بو خبردن « قزان » نڭ اولده بلغار شهرى بولغانلىقى آکلانادر.

VI.

قزان اولده بلغار مملکتى نڭ بر شهرى ياکە بر قريهسى بولغان.

قزان تارىخده معلوم بولودن مقدم آنک اورننده شولوق اسمده بر کچراک بلغار شهرى ياکە قريهلىرى بولغاندر ديب گمان ايتوله، بوگا بر نيچه تورلى اشانچى دليللرده بار. بو ولايتلرده تارىخ زمانندن مقدم نىنداين طائفه لر طورغانلىقى معلوم بولماسه ده - بردن تابلغان آشار عتيقه لردن شهر و قريه لر توزوب ترکاک ايتاراک مدنيتلى طائفه لر بولماغانلىقى آچق بلنه .

مشهور بونان مؤرخى « ميرادوت » (۵) خبرنچه بلغار وقزان دولتلىرى نڭ اورنلرندە ميلاديه دن ۵۰۰ يىلار مقدم « ژودين » (۶) اسمک

(۱) « نيکن » ليتوپيسى.

(۲) « نيکن ليتوپيسى ».

(۳) « واسکريسکى ، ناؤگورودسکى ، صوفيسکى ليتوپيسلر ».

(۴) « واس...، ناؤگه...، صوف...، کوسترامسکوى، لئوف... » ليتوپيسلر

(۵) Геродотъ.

(۶) « Вудинъ »

بر طائفه بولغان ایمش. سحر بازلق ایله مشهور بولغانلقدن آلارنی «هیرادوت» جین طائفه لربنه اوخشاتقان. بزنگ فکرمز چه «هیرادوت» ننگ «ژودین» دیگانی «ژود» (۱) یعنی آر طائفه سی بولمق کراک، چونکه اشانچلی راق تاریخی خبر لردن بو ولاینلرده بلغارلر ایله برابر آر وچیرمش طائفه لری گنه طورغانلغی معلومدر. (۲) لکن آلارده شهر و قریه لر توزوب ترکک اینارک مدنیّت بولماغان: جای کونلرنه اورنندن اورنغه ککوچوب یوروب قش فصانده بر قازوب زیملانکارده طورغانلر.

آر وچیرمش طائفه لری بیک قدیم زمانلردن بیرلی بلغارلر ایله فاتشوب مدنیّتده اوستون بولغان بلغار خلقی اثر ایتوب آلارنی سیاسی، مدنی و دینی جهنلرندن اوزلربنه تابع اینکانلر، شول سببلی قزان اولدانونک آر وچیرمش لر طرفندن توزولگان شهر یاقریه بولماینچه، بلغارلر ملکی بولغانلر دیب گمان ایتوله. شهرنگ وصوی ننگده اسمی ترکیچه، دخی ایسکی قزان اورنندهغی ایکبشر فاتلی اور قازوب ایله ندرگان قلغه اورنلری بلغار شهرلری ننگ اورنلربنه بیک اوخشاغان. اطرافنده بلغار زمانلردن فالغان ایسکی زیبارتلرده بار، شولارده خط کوفی وثلثی ایله یازلغان قبر ناشلری حاضرده بار (۳) روس لیتوپیس لری ننگ خبرنچه اولده ایسکی قزان اورننده «ساین یورطی» دیگان قریه بولغان ایمش.

دخی حاضرگی قزان اورنلرنده بلغار شهری یا که قریه سی بولغانلوقه اشانچلی دلیل لردن برسی شول: فبان کولی باشندهغی آرخیبری داچه سنده بلغار زمانلردن فالغان خط کوفی وثلثی ایله

(۱) روس لیتوپیس لرنده یازلغانچه «вотъ» آر طائفه سی ننگ اوز

تلنده «اود-مورد»

(۲) لکن چیرمشلرده صوگراق کیلگانلر ایمش. ممداش اویازنده آرلر حاضرده بار، قراننگ یاقنده آرچه قلغه سی هم آرچه قریده بار.

(۳) برنیچه سن مرحوم شهاب حضرت «مستفاد الاخبار» کتابنده یازغان

يازغان قېر تاشلىرى بار، شولارنىڭ بىرىسى (اسقى خانە چىنە) ھىجرىدىن
 آلنى يوز آلتەشىنچى يىلنە (مىلادىيەدىن ۱۲۶۳ دە) وفات بولغان
 احمد اسمىلى آدمنىڭ قېر اوستىنە قويغان. دىخى شەھەر موزە
 خانەسندە بىر نىچە يازولى تاشلىرى بار، بىرىسى بېشى بالطادە
 « سۆيشنىكى » زاۋتى يانندە بىر آستىدىن تابلغان،
 يازولرىنىڭ روشىن قاراغاندە آلار دە بلغار زمانلىرىدىن قالغان بولورغە
 كراك . البتە اولدە خلق تورماغان وقىرىدە بولماغان اورنغە شەھەر بنا
 قىلماي، عادىدە خلق كوبايە-كوبايە قىرىلەر شەھەرگا ايلانە، ايسكى
 وبياڭا قزان اورنلىرىدە شول روشلى اولدانوك بلغار قىرىلرى
 بولوب ھەر ايسكىدە صوتىدىن شەھەرگا ايلانگانلر بولسە كراك . ھەر
 ايسكىنىڭدە اورنلىرىدە اولدانوك بلغار مىنىتى تارالفانلىق بىك آچق .
 بلنە، لىكن بلغار دولتى ترقى ايتكان زمانلردە قزان زور ايمەغان ھم
 اول مەكىندە بولماغان، چونكە ئولگا وكاماصولرىنىڭ بويندە بلغارلر-
 نىڭ زور - زور شەھەرلىرى بولوب خلق تلىدە بىكراك آلارنىڭ اسملىرى
 مشھور بولغان. قىرىلەر شەھەرگا ايلانب شەھەرلرنىڭ زور ايويند بىرنچى
 سىبب خلقىنىڭ كىسى وسوداسى بولا، بلغارلرنىڭ سودامركىزى الوغ
 بلغار شەھرى بولغان. اول طوزغاندىن صوتىقنە سودالرى قزانغە كو-
 چوب قزان زور ابا باشلاغان ھم اسمىدە شول زمانلردەغنە معلوم بولا
 باشلاغان .

۷۱۱.

ايسكى قزاننىڭ قورلوى حقتىدە غى خىبرلر .

خلقنىڭ سوبلاونچە وبىض تارىخى رسالەردە كورلىگان خىبرلر
 بوينچە - قزان اولدە حاضرگى اورنىدىن ۴۵ چاقىرم بىردە شولوقى قزان
 صوى بويندە بولغان ايمەش . حاضر دە الوغ سېر يولدىن ايكى چاقىرم
 قدر چىتدەراك قزان صوىنىڭ اولك جانىندە وبىوك بار اوستىدە اور
 فازوب ايلاندىرگان بىر شەھەر اورنى بار، شونى مسلمانلر « ايسكى قزان »

ديب يورته لار (۱) ، بو اورن اولده شهر بولورغه بيك موافق : قزان صوى نك يانندوق بيوك يار اوستنده ، ايكي ياغندن زور چوقرلر بلان ايلانگان ، دورتنچى ياغندن بر چاقرم اوزونلغنده ايكي قانلى اور فازوب ايلاندرولگان (۲) . فلغه نك اچنده كوب ناش واتق لرى هم قزان بلغه سېنه توشه تورغان ناش باسقىچ نك قالدغى ده بار ديلر . يا- ننده ايسكى زيارتلر هم شولارده خط كوفى وثلثى ايله يازلغان تير تاشلرى ده بار ، اطرافنده مسلمان قريه لرى ده كوكوب .

قزان نك اولده بنا قىلنوى حقنده خلق تلىنده وايسكى راك تارىخى رساله لرده تورلى خېرلر بار ، لىكن بعض لرى اختلافى حكايه لردن گنه عبارت بولغانلقدن بيك اشانچلى نوگل ، مثلا قزانده (صفا گرى خان زمانلرنده) يكرمى يل قدر طوتقونده طورغان بر نامعلوم روس اسپرى قزان نك تارىخى يازوب قالدوغان . (۳) آنك خېر نجه قزاننى اول مرتبه باتوخان اوبقى ساين (سارتاق) بنا قىلغان . ايسكى فلغه سى ده اولده « ساين يورطى » ديب يورنلگان ايش ، « تاتار مؤرخلرى « باتو » خاننى ده « ساين » ديب يورته لار « ديگان .

دخى اقصاق تيمور بلغارنى طوز درغاندن صولك شول محاربه ده هلاك بو- لغان بلغار اميرى عبدالله خان نك ايكي اوغلى فالوب شولارنى هلاكت دن قوزاقان بلغار معتبر انلرى كاما يلغه سى نك اوك جانبنه كوچوب ايسكى قزانغه آلوب كېلگانلر ايش ، آنده فلغه نوروب شول وقتدن قزان دولتى باشلانغان ديلر .

ايسكى قزان توزولب بلغار بيك لرى نك قاي ، زمانده كوچوب كېلگانلارنى تعيين معلوم نوگل . بر- ايكي تورلى تارىخى رساله لرنك

(۱) روسلر « Старая Казань » ديلر .

(۲) ژال نك بيوكلى حاضرده ايكي ساين قدر .

(۳) «Исторія Кавани» неизвѣстнаго сочинителя .

خبرنچە ۱۲ نەچى عصر اولدە بولغان ايمىش (۱) لىكن بونك درىستلىكى دە بر آز شىبەلى. بونك فكرمزچە ايسكى قزان اولدە كچكنه گنه بر شهر بولوب ياۋروپاغه تانارلر كىلگاندىن سوڭ زور ايا باشلاغان بولسه كراك، ۱۲۳۶ نەچى يلدە آزيه صخرالرىدىن كوچوب چىققان تانارلر بلغار دولتىنە كوب خرابلق كىترگانلر، شول يىلنىڭ كوز فصلندە الوغ بلغار شەرىن دە ياندرغانلر ايمىش. شوندىن سوڭ بلغار خلقى ۋولگا وكاما سولرىنىڭ اوڭ جانبلرىنە كوچە باشلاغانلر.

ايسكى قزان اورىندە اولدە شهر يىكە قىرە بولوب خلق نورغانلىقى حقتە تارىخى رسالەردە بر خبردە بازلماغان، اما بردن تاپلغان آثار عتيقه لردن اولدانوك شهر يىكە قىرە بولغانلىقى آچق بىلنە. بايلىق وزورلىق چەتلرىدىن شەرىنلى بولماغانلىقىدىن يىكە دشمان هجومىدىن خوفسىز اورن بولغانلىقىدىن مى - شەرىننىڭ احاطەسى (يعنى كرىپست) بولماغاندە، بىلكە آنى بلغار دولتى كوچكاندىن سوڭ غنە بنا قىلو ضرور بولغاندىر، اول زماننىڭ قىلغەسى اور قازوب ۋال اويودن عبارت بولغان. برىا ايكى اورنىق ناپقا اورنلرى قالدىرغان، زورلىق شەرىننىڭ احاطەسى ايكىمىش قانلى بولغان. ايسكى قزاننىڭ اورىندە شول روشلى ايكى قانلى اور قازوب ايكى بىردە ناپقا اورنى قالدىرغان. اول قزان بىلغار دولتىنىڭ قوتلى زمانلرىدە بولغانغە كورە آرتوق زورابوب شەرىت تابا آلمىغان. بعض تارىخى رسالەلرنىڭ خبرنچە - ايسكى قزاندى ۱۰۴ يىل طورغاندىن سوڭ ياشا قزانغە كوچوب كىلگانلر ايمىش. (۲) خانلرى بلەن برگا خلقى دە بنونلاى كوچكانى، كوچكانىمى - تەبىين معلوم توگل خلقنىڭ بعضسى كوچوب بعضى صىنى قالىغان بولورغە كراك (۳) چونكە

(۱) «داستان نسل چىرخان هم اقشاق تيمر» (۲) «تارىخ بلغارىه» (۱۸۸۳ سنە قزاندى باصلغان)

(۲) داستان نسل چىرخان هم اقشاق تيمر (۱۴۳ نەچى صىفە). «تارىخ بلغارىه» (۵۶ نەچى ص.)

(۳) روسىيە حكومتى مسكودن پىتر بورغە كوچكاندىن سوڭ دە مسكودە همان شهر بولوب قالىغان كىبى

ایسکی قران اورنلرنده قالغان قیر ناشلری نك یاگا قرانده حکومت باشلانغاندن بوزیل سوگرافی قویلغانلری ده بار، مثلا ۱۴۹۴نجی ۱۵۳۳نجی ییلرده شولایوق الوغ بلغار شهری نكده خلقی بتونلای کوچوب پتیمان. دشمان عسکری تالاب کینکنندن صوگ چوفر وارمان آرالرنه قاچوب قالغان خلقی صوگنندن بینه شول شهر اورنلرینه جبولغان بولسه کراک. روس لیتوپیس لری نك خبرنجه ایسکی قراننی ۱۳۹۹نجی ییل مسکو کنازی «ژاسیلی دیپمتریف» عسکری طوزدرغانلغی معلومدر. (۱) تاریخ کتابلرنک ایسکی قران حقنک شونندن باشقه خبر ایشتولگان بوق.

VIII

یاگا قران نك قورلووی.

حاضر گی قران تاریخی کتابلرنده هم خلق تلمده ده «یاگا قران» دیپ بورتوله، بردن نابلغان آثار عنیقهلردن قران نك حاضر گی اورنلرنده شهر بولودن مقدم بلغارلر طورغانلغی معلومدر، مثلا ۱۳نجی، ۱۴نجی عصرلردن قالغان قیر ناشلری بار، آلار نك یازوی بلغار زیارتلرنده گی خط کوفی وثلثی ایله یازلغان کبی، بلغارلر ایله برابر آر طائفه سنی ده طورغان بولسه کراک، «آرچه قری، آرچه قلعه سنی» دیگان اسملر آلارغه نسبت ایتوله. (۲) بلغار بیکلری نك ایسکی قرانندن یاگا قرانغه قای زمانده کوچوب کیلگانلکلری تعیین معلوم توگل، تورلی طائفهلر ایله قاتشوب سودا قلو اوچون ایسکی قران اورنی او کفایسز بولغانلقدن ایدل بوینه کوچوب اولطر و ضرور

(۱) «شوندس صوگ قرق یلهچه قرانلر نك تاوشی - خبری ایشتولمادی» دیپ یازلماز. هم شول واقعه دن قرق ییل صوگ (یعنی ۱۴۳۸نجی ییلده) سرایدن الوغ محمد خان کیاوب یاگا قرانده خان بولوب اولترغانلغی معلومدر. (۲) قراننی اولده تانارلر بنا قیلغان دیگان خبرلر بزنک فکر مزچه بیک درست که اوخشامیدر، چونکه صخرای طائفهلر مدنیته بولنده هیسج نرسه قورماغانلر، بلکه غیرلر قورغاننی ده طوزدرغانلر.

بولغان دیلر، (۱) ایسکی قزاندن کوچکان خلق اولده «جلان ناوی» دیگان اورنقه کیلوب اولطرغان دیلر، بوزنگ حقنده بر نیچه نورلی حکایه لرده بار، لکن بیک اشانچلی لر نو گل. اول اورنده شور بنا قیلودن مقدم ایسکی قزان اهالی سندن بر اونسک قورت باقچه سی قولغان ایمش. (۲) قزاننی روسلر آلفان وقتنده حاضرگی «ؤیرغنی فیدرفسکی» اوراملر تیره سنده (قزان یلغیسی ننگ یارنده) «ایسکی قلغه» دیگان اورن بولغان، آنده اولده کم لر طورغانلغی معلوم نو گل -- بلغار قریه سی بولغانمی، یا که ایسکی قزانندن کوچکان خلق اولده شول اورنقه کیلوب اولطرغانمی. (۱)

(۱) بو خبرنگ تاریخی رساله لر گه قایدن کرگانلگی معلوم بولماسه مددرستلگن انکار ایتوب بولمایدور.

(۲) ایسکی قزانندن یاگا قزانغه کوچو حقنده خلق تلنده بوروشلی حکایه لر بار: بر یوکلی خاتون قزان یلغیسی ننگ بیوک یارندن سو کو تارب منگانده اوز آلدینه خانلی آچولان باریغان ایمش (احمق بولماسه بو اورنده شهر بنا قیلماس ایدی دیب)، شونی خانغه ایشتدرومی. یا که خان اوز قلاغی بلان ایشتوبمی خاتوننی چاقرتوب نی اوچون آچولانغتون صوراعغان ایمش. «بزیوکلی خانونلر بو قدر بیوک تاو یاشینه سو کوتاروب منگانده بیک جفالا نامز، آچولانومنگ سببی شول، دیگایچ خان شول خانوندن صوراعغان ایمش: «قلی اورنده شهر بنا قیلورغه موافق بولورایدی» دیب خاتون «جلان ناوی» دیگان اورننی کورساتوب بیک ماقتاغان ایمش «آنده میدم آتامنگ قورت باقچه سی بار» دیب شونندان صوگک اول اورننی قاراب آنده شهر بنا قیلونی موافق کورلگن دیلر. اول اورنده اولده جلانلر کوب بولوب آلارلی ده شول خاتوننگ حیله سی ایله اوترب بترگانلر ایمش. بو حکایه نی دخی تورلیچه اوز گارتوبیرالکده سوییلر، بوروشلی حکایه لر اشته شهرلر حقنده ده بولا، عقلغه موافق بولماغانلقدن دوسی اشانچلی تو گل، اوقوماعغان خلق آراسنده شول حکایه لر درست سانالوب تاریخ اورنینه یورتولر.

(۱) لیتوپیس لرده اول اورننی (Старое гуродщие) دیب یا زلفان. روس خلقتینگ طرویتسه وقتنده آرچا قرنده «گارادیشچی» اسمنده چیون بولا، بو اولده تاتار جیونی شول ایسکی قلغه اورنده بولسه کراک.

حاضرگى كرىپست اورنلرون مخصوص اوبوب، يعنى چىتىدىن فم و طوپراق ناشوب ياساغانلر بولسە كراك، چونكە كرىپست اچىندە گى بر بنانى قورغان وقتدە ير آستىدىن ۸ سازىن قدر نىرانلكدە تاشدىن ياسالغان طوب بدرەلورى نابىلغانلىقى معلومدر.

دخى كرىپست استىنارلىك آستىندە غى جبرى فانلاو - فانلاو زور وكىك تاشلردن اويولگان، بولرنى چىتىدىن كىتروب تزوب سالنغان بولورغە كراك دىلر، بو اورندە قىلغە يعنى كرىپست بنا قىلو قىندەدە بر نىچە تورلى قىزىلى خىرلر بار، لكىن درىستلىكىنە بىك اشانوب بولمى. (۲) اولدە كرىپست بىلغارلىق كىبى اىمىن آغاچىدىن بورالاب ياسالغان بولغان، اچىنە تاش، فم طوپراق طوپرلغان. قىزاننى روسلر آلمان وقتدە اول كرىپستك بەزى اورنلرى واتىلغان، آنى ابۇان گروزنى نوزاتدرورگە امر ايتىكان. دورت يىلدىن سوڭ (يعنى ۱۵۵۶ نچى يىلدە) حاضرگى كرىپستنى تاشدىن بنا قىلا باشلاغانلر. باشقا قىزان ابدىلگا ياقىن اورندە قورولغانلىقىدىن تورلى، طائىفەلر بلان فاتشوب سودا قىلو اوچون بىك اوڭاى بولغان. ابدىل بو نىچە بوغارى نابا كىتوب «اونا، سورا» يىلغەلر يىنە كرو، توبان نابا كىسپىە دىكزىنە ندرم كاپا، ۋىانكا يىلغەلر يىنەدە كرو مەكىن بولغان. اىككىچى چىتىدىن - دىشمان ھجومىدىن ساقلانۇ اوچون دە طىنچ بولغان: قىلغەسى بىوك ناو اوستىندە ياسالوب اوچ باغىدىن سوھم باتىقلىق سازلر بلان ابلانگان.

قىزان اولدە، باشقە بىلغار شەرلرى كىبى، آرتوق زور بولماغان، مخصوص امىرلرى بولسەدە آلار دە حاضرگى قىزىق سىلطانلرى مىثالندە.

(۲) مىتلا كرىپست بنا قىلغان وقتدە اول كىم كىلوب كورنە - شونى طوتوب ير آستىنە (نىگىز آستىنە) سالوب قالدورورغە امر بولغان اىمىش، لكىن اول خان نىگ اوز اوغلى كىلوب كورنگانلىكىدىن آنىك اورنىنە، خانقە بىلدرما نىچە، برانت طوتوب سالوب قالدورغانلر اىمىش. خان شونى بىلوب سوڭىدىن بىك قايفىرغان ھم ايتىكان اىمىش: «قىزان قاىپچان بولسەدە بر وقت اتلىرگا قىلور» دىو.

غنى بولوب اوزلارنى زور اش قلا آلمانلار بولسە كراك، چونكە ۱۳نچى عصر اورتالارندە بلغار شەرلىرى اورالدن دوناي صوبىنە قىر صوبىلغان قىپچاق مەملىكىتىنىڭ مەككىنە كرۇب فالغانلار. بلغار وسراي شەرلىرى طوزغاندىن صوكۇغنى قزاننىڭ شەرتى تارالا باشلاغان. بلغارنىڭ سوداسى، آلتون آردانىڭ حەكۈمى قزانغە كوچكان.

.XI

قزان پاي تىخت شەرى وقزان خانلىغى .

بلغار وسراي دولتىلىرى تمام ضعيف لانونب شەرلىرى دە كچرايگاندىن صوكۇ شىرق ياۋروپادا قزان ھەر جەھدىن بىرنچى مەسلمان شەرى بولوب قالغان. اولكى بلغار بىكلىرى اورىنە سراي دىن سىرولگان تانار خانلىرى كىلۇب اولطرا باشلاغىچ تانارلارنىڭ دە پاي تىخت شەرى شول بولوب بلغار دولتىنىڭ اورتاسىدە قونلى قزان مەملىكىتى باشلانغان. ھم اول ۱۵۰ يىلارغە قىر شىرق طرفىدىن روسلارنىڭ بولاردىن بووب طورغان روسلارغە اولدانوك دىشمان بولوب كىلگان قزان خلقى مەسكواچىكلرىنە باروب آلارنىڭ شەر وقىربەلرىنە ھجوم ايتە باشلاغان. اولدە بىلغار وتانار تىبەسەندە بولغان چواش، چىرمىش، آر وباشقىرد طائىفەلىرى اختىباراً قزانغە تابع بولغانلار.

مەسكوا كىنازى III نچى «ايۋان»نىڭ دوستى قىر مەككىدارى «مىكىلى گىراي» خان ياڭا سرايىنى طوزدرغاندىن صوكۇ آلتون آردا تانارلىرى ايككى گا بولنوب بەسلىرى قزانغە قوشىلغان، بەسلىرى استرا خان دە مخصوص خان قوبوب آندە ھم بىر تانار مەملىكىتى تىزۇگانلار، لىكن استراخان قزان كىي آرتوق قوت وشەرت تابا آلمانغان.

.X

قزان مەملىكىتىنىڭ چىكلرى .

قزان مەملىكىتىنىڭ چىكلرى دە، بلغارلىرى كىي، تەيىن مەلۇم نىوگىل، اول زمانلار دە مەملىكىتى چىكلرى بىلگىلى لاو عادت بولماغان ايشى، يەنى بو زمانلارغى كىي يازولى مېۋاوى باغانلار اوطار تىلماغان بىر (ھوا

مئالندە) ھېچ كىم نىڭ ملكندە سانالماينچە فقط شەرلرگنە ملكلانمەش بولسە كراك. بلغار مملكتى نىڭ اورنلر نندە نوزولوب خلقى دە شولوق طائىفەلر بولغانلىقتىن اولدە بلغار ملكندەگى شەرلر بار دە قزان ملكىنە كرگانلردر دىب گمان ايتولە. روس لىتوپېس لرى نىڭ خىبرنچە روسبەدە ۱۱۱۱ نچى «ايوان» (قزان دە «ابراھىم» خان) زمانندە قزانلى لر «ۋبانكا» ولايتىن قزانغە تابع ايتكانلر،

دخى ۱۵۲۳ نچى يىلدە روس كىنازى «۱۷ نچى ۋاسىلى» قزان مملكتى نىڭ يىرىدە سورى يلقەسى نىڭ ايدىلگا قوشلقان اورنلر نندە «ۋاسىل سورسكى» قلعە سون بنا قىلغانلىقى مەلومدر. لىتوپېس لرنىڭ خىبرىدىن قزان مملكتى نىڭ چېكلرنى شەمال طرفىدىن «ۋبانكا، پىرم، نىژگورود» ولايتلرىنە قدر، جنوب طرفىدىن شىبان وقرغز يىلرىنە قدر، شرقى طرفىدىن باشقرد صغىرلىرى (قزان ملكندە)، دۇرتنچى طرفىدىن «رىزان سوزدال ولايتلرىنە قدر بولغانلىقى مەلومدر. اولكە بلغار تىبەسنىك بولغان چواش، چىرمش، آر، مورتۇا باشقرد طائىفەلرى قزانغە تابع بولغانلىقتىن آلارنىڭ بارچە يىللىرى دە قزان ملكىنە سانالغان.

قزان خلقى نىڭ كىسبى، مەدەنىيىتى و مەرىتى

قزان خلقى نىڭ دە كىسبى بلغارلىرى كىبى شەرلردە سودا و صناعت قىلىدە زراعت (يعنى اېگىن اېگو)، يورط حيوانلىرى آسراو، بال قورتى تىرىپە قىلو بولغان. بلغارنىڭ سوداسى قزانغە كوچكانلىقتىن سودا مالىلرى شولوق زادلر بولوب حتى مەاملەلرى دە شولوق طائىفەلر بولان بولغان. اورتا آزىيە بلان بلغارلر باشلاغان سودانى قزان مىسلمانلىرى بو كونگا قدر دوام ايتدەرلر، الوغ بلغار شەرندە طورغان «ارمن» گروزىن «سودا گىرلىرى بلغارلر ايل برابر قزانغە كوچوب قزان خلقى ايل دە شول روشدوك مەاملە قىلغانلر بولسە كراك - بلغار خرابە لىرىدە ارمنچە بازلغان قىر تاشلىرى حاضر دە بار، اېمپراطور «پىطر ۋىلىكى» كىلوب قاراغان زمانلردە آلارنىڭ حسابى كوېراك بولغان،

شول يازولرنىڭ بىرىنچە سون پېطر روسچە غەدە تىرىمە ئىلېرۇب آلمان. حاضرده شهر موزه خانەسندە قزاننىڭ تورلى اورنلارنى تابلان ارمنچە گۈزىنچە يازلمان قىمىر تاشلىرى بار، قزانده «ارمنسكى، گۈزىنسكى» اسملارنى اوراملاردا بار، شولاردا ئۆلدى «ارمن، گۈزىن» طائىفەلىرى طورغان ايمىش. بولارنىڭ اوزلارنى مۇخسوس زيارتلارنى دە بولغان. (۱) قزان خلقى روسلار پلاندا شول روشدوك، يعنى بلغار زمانلارنىدىكى كىيى سودا ئىلغان.

حاضرگى ارچە قىزىلدى بىلدى بىر مەرتىبە (اييۇندا) زور بارمارمونكا بولا ايكان. اول ئۆلدى بلغاردا بولغان ايمىش. حاضرده الوغ بلغار شەھرىنىڭ خرابەلىرى ياندى «آغا بازار» اسمىدا بىر اورن بار شۇنىڭ حاضرگى مكارچە بارمونكاسى مئالدىدە زور بارمونكا بولغان دىلار. بلغار بارمونكاسى قزانغا كۆچكەندىن شۇنىڭ قزان آزىبە بلان ياۋروپا آراسىدا دائىما وسطە بولۇپ طورغان. قزان خلقى بلغارلىرى كىيى سودا گىرلقدە شىرق ياۋروپادا بىزىچى طائىفە بولغانلاردىن ياۋروپا آزىبە، حىتى آفرىقە ئىلچەلەرنىدىدە بلغار اورىنىدە قزان اسمى مشهور بولۇپ قالغان، اصلى بلغار سانالغان قزان خلقى مەدىنىت ومغوفت جەھتلەردىن بولايىنلارگى.

(۱) ارمنسكى اورامنىڭ ياقىنىدا اوچونچى گور اتاوى رتندە ارمن زيارتى بولغان ايمىش. برايسسوز «ۋىسوتسكى، اوزىنىڭ بىر ياقى كىشى سىنە بارغاندا ئانگ ايشك آلدندە خىدمەتكارلىرى پىچقى بلان زور يازولى تاش كىسۇب طورغاننى كورگان. ارمنچە يازلمان قىمىر تاشلىرى ايكانون بلگاچ خىدمەتچىلىرىنى اول تاشلىرى كىسۇدن طوقاتقان، آلاز ايتكىلەر - «بىز بۇ روشلى تاشلىرىنى بىك كۆب كىسۇدوك ايدى» دىو اول تاشلىرى شول كىشى نىڭ باقىچەسىندە بولغانلار، چونكى باقىچە اورىنىدە ئۆلدى ارمن زيارتى بولغان ايمىش. «ۋىسوتسكى» نىڭ سوبىلاونچە ارمنلاردا شۇنداقىن حىكايەلەر بار ايكان: قزان آلمان وقتىدا آندەغى ارمنلار روسلارغا يول كورساتوبىنى ئىچى كىدەر. بولشاقانلار ايمىش سۆڭكەن قزاننى آلۇب بىرگەندىن سۆڭك بولغان ارمنلار بىزگە خىانت ايتارلىرى دىب آلارنى اولتروب بىرورگا امر بولغان ايمىش. كۆبىسى اولتەرلگان، بىزىلارنى قاچۇب قوتلغان دىلار شولارنىڭ نىلدىن استرخاندا حاضرده «قزانسكى» فامىلىدىلى ارمنلار بار ايمىش.

ترکی و فین طائفه لری نڭ بارچه سندن ده اوستون سانالا. حاضرده آر چیرمش، چواش طائفه لری نڭ نل لرنده مدنیت و معرفت کا تعلقی بیک کوب سوزلری فزان تر کیسنجه در، اوزلرنده اولده مدنیت ضعیف بولغانلقدن نل لرنده اسملرده بولماغان، شولایوق معرفت جهتندن ده آلاغه فزان خلقی نڭ اثری بولغانلق آچی بلنه. فزان خلقی ایله مشترک بولغان کوب عادت و جولالاری ده بار.

XII.

قران خلقی نڭ کورشی اری و توابع لری هم آلا ایله معامله سی

I.

قرانغه کورشی بولغان طائفه لردن برسی روسلردر. آلا ایل قران مسلمان اری (بلغار زمانلردن بیرلی) طانو وقتده سودا قلوب کوبراک وقتده صوغشوب طوزغانلر، ایپون آخرنه فزان یارمونکاسینه هر طرفدن سودا گرار جیولوب شونده روس کوبیصلری ده کوب کیلر ایکن، لکن روسلر ایله فزانلی لرنڭ سیاسی دشمانلغی قوتلی بولغانلقدن ۱۵۰۵ نچی، ۱۵۲۱، ۲۳ نچی یل لرده فزانده روس کوبیصلر لرون نسالاب حتی اونرگالابده بئرگانلر ایمش. روس تار بظلرنده بونڭ سببن روسیه غه غایت دشمان بولغان "محمد امین، صفا گری" خانلرنڭ امری بلان بولدی دیب یازاقان. (۱) شوندن صوڭ کنار III نچی «ؤاسیلی» نڭ ۱۵۲۴ نچی یلده بیرولیگان فرمای ایله روس کوبیصلرینه فزان یارمونکاسینه کیلونی منع ایبولوب آزیه خلقی ایله

(۱) روس لیدوییس لری نڭ خبرنجه ۱۳۸۲ نچی یلده بلغار شهرنه سودا قلوچی روس کوبیصلر لرونده طوقتامش خان اوزی نڭ تاتارلرون بیروب تالانقلغی معلومدر.

چیت مملکتلردن کیلگان سودا گرلرگه بوروشلی ظلم وجفا ایتو تاتار خانلری نڭ وحشی لکندن کیلگان بولورغه کراک، چونکه بلغار وقران اهالیسی اوزلری ده طبیعی سودا گر خلق بولغانلقدن چیت یورطلردن کیلگان سودا گرگه بوروشلی ظلم وجفا تیبکورماسلر ایندی دیب کوشل گه کیله، چونکه بوخلق تالاو، اوترو کبی وحشتلرگه برده مائل توگل.

سودا قلو اوچون ايدلنك صول جانبنك حاضرگى «ماكاريف» نلغھسى اورنبنه جيلورغه امر بولغان، شوندىن مكارجه بارمونكاسى باشلانغان. (۱) فزانغه كورشى بولغان طائفه لردن برسى دخى ۱۳ نچى عصرده آزيه صحرالردن كوچوب كيلگان تانار طائفهسى در، بلغار مملكتى بارچه رعبه لرى برله تانار خانلرى نك ملكينه كرول ۲۰۰ بيلارغه چه ظلم وجبر آستنده فالغان. تانارلر اوز آرا نزاغلاشوب اورالدىن دوناي صوينه قدر صوزلغان قېچاق دولتى ضعيفلانگاندىن صوك تانار كنازلرى نورلى يانغه نارالوب هر قايوسى اوزلرينه مخصوص مملكت توزوب اولطرا باشلاغانلر، بتون ياۋروپانى تتراتكان آلتون آوردا كنازلرى نك اوز آرا نزاغلاشوى سببلى، اوج مستقل مملكت كا بولنگان.

(۱) آلتون آوردا (۲)

۱۳ نچى عصرده آزيه صحرالردن ياۋروپاغه كوچوب كيلگان تانارلر بتون شرقى ياۋروپانى تالاب خلقنده اوزلرينه تابع اينكاندىن صوك «آلتون آوردا» اسمنده بر زور مملكت توزوب ايدل نارماغى «آفتوبا» كنازنده باكا سراينى پاي تخت شهرى ياساغانلر. بو مملكت اولده بيك قونلى بولوب صوكندن كنازلرى نك اوز آرا نزاغلاشو و بر برسون اولترشولرى سببلى تمام ضعيفلانوب بر نيچه واق مملكتلر گه بولونگان. اول مملكتلر آراسنده ده دشمانلىق همان بتماينچه خانلرى بر برسینه عسكەر بلان هجوم ايتشوب طورغانلىقدن

(۱) آنى ۱۸۱۷ نچى يلدە «نيژنى ناۋگورود» غه كوچولگان.

(۲) «آوردا» ديب ايسكى تانار تلىده صوغشقه بارو اوچون ياكه باشقه بر سبب بلان جيولغان جماعت گه ايتوله (روسچە «لاگير» ديلر). اويغور و قرغز تىل لرنده «آوردا» ديب خان طوراً طورغان اورنقه يىنى خان نك صحراده قورول قويغان كيزايويىنه ايتوله.

چىزخان نك يورطى (كيزايوى) قنای پادشاهسى بولاك ايتوب بيرگان آلتونلى اشطوف بلان قاپلانغانلىقدن «آلتون آوردا» ديب آتالغان ايمش. شوندىن صوك چىزخان اولادىدىن بولغان تانار خانلرى نك يورطىلارون بارچه سونده «آلتون آوردا» اسمنده يورتوله باشلاغان.

ايكى عصر يارم طورغان آلتون آوردانى ۱۵ نچى عصر آخزينده قريم خانى «مكلى گرى» مسكاو عسكرى نىڭ ياردمى بلان تمام طوزدرغان شوندىن سوڭ آلتون آوردان تاتارلارنىڭ بعضلارى فزانده تابع بولوب، بعضلارى مسكاو ملكينه كروب قالغانلار، استرخان طرفىدىكى نوغانلار استرخانده خان قويوب اوزلرينه مخصوص بر مملكت توزوگانلار. آلتون آوردان طوزغاندىن سوڭ مسكاو كىنازى «III نچى ايوان» فزاننى ده اوزينه تابع اينىكان. باشقا فزانده حكومت طوتقان خانلارنىڭ كوپسى آلتون آوردان چىققان آدمار بولغان. شولار بلان كوپ بازار كىنازلرى بېلوب فزاندهده اوز آرا نزاغلاشوب هر دائىم قىتئە چىقاروب طورغانلار. شول اخىلاقى و نزاغلاش سببىلى فزان خانلىقى ده تمام ضعيفلارنوب آخزينده مسكاو ملكينه كروب قالغان.

(۲) قريم اورداسى

آلتون آوردان تاتارلارنىڭ بر نوعى قارا دېڭىز بويلارنىڭ كوچوب بوروب حاضر گى قريم ولايتلارينه تارالغان بولغان. آنى خىزلارنىڭ قالدغى «قارايىم» لارنى ده اوزلرينه تابع اينىوب ۱۵ نچى عصر اورنالارنىڭ طوقنامىش خان نىسلىدىن «حاجى گرى» اسملىسى آدمنى قريمده خان اينىوب قويغانلار، شوندىن قريم خانلىقى باشلانغان. ۳۰۰ يىل اچىنדה بارسى ۲۲ خانلار بولوب آخىرقىسى شاھىنگىرى خاننىڭ وفاتىدىن سوڭ ۱۷۸۳ نچى يىلده قريمنى روسىيەغە قوشقان. قريم خانلىرى بلان سىراى خانلىرى آراسىنىڭ زور اخىلاقى بىر بولوب شونىڭ بلان هر وقت دشمانلىرى فائىلانوب طورغانلار قريم خانى مكلى گرىنىڭ اوغلى محمد گرى بر زمان استرخاننى ده آلوب اوزىنىڭ برادىرى «صاحب گرى» نى فزانده خان اينىوب قويغان، آنىڭ وسطىسى بلان فزاننى ده اوز قوللارنىڭ آلورغە طرىشقانلار. شول سببىلى آناسىنىڭ دوستى بولغان مسكاو كىنازى بلان دشمانلاشوب روسلار بلان بر نىچە مرتبه صوغشقانلار. قريم خانلىرى فزان بلان مسكاو آراسىنىڭ هر دايم دشمانلىق سالوب طورغانلار، فزانىڭ مخصوص

قرىم پارتىيەسى بولوب شولار قىرىم خانلىرى بلان خبر لاشوب طور غانلار صاحب گرى خاندىن صوڭ قزانغه قىرىم دن بىنە بر خان كېتروب قوبلغان (صفا گرى بن محمد گرى)، قزانده قىرىم تانار لار ندن بارسى اوچ خان بولغانلىقى معلومدر (صاحب گرى، صفا گرى، اوتامش گرى).

۳) نوغاي اورداسى.

قزان خلقى نىڭ كورشى لار ندن برسى حاضر گى سامار، استرخان گو بېرنالرى ايله جايىق آراسنده كوچوب بور گان نوغاي خلقى بولغان. بو نركى طائفەسى، ۱۳ نچى عصر ده آزيه صحرا لار ندن كوچوب كېلگان تانار لار نىڭ بر بولگى، چىكز خان اوغلى جوجى خان اولادىندىن مشهور عسكەر باشلىقى «نوغاي» اسمى بلان اتالغان (۱) آلتون آوردا طوز غاندىن صوڭ استرخان ولايتىندە گى نوغاي لار استرخان ده اوز لار بىنە مخصوص خان قويوب ۱۵ نچى عصر آخىرنده استرخان مەملىكى باشلانغان. قىرىم خانلىرى نىڭ ظەلمىدىن صافلانۇ اوچون استرخان خانى «قاسىم» ۱۵۳۳ نچى يىلدە روس كىنازى «ژاسىلى» بلان دوستلاشمىق بولوب مسكوا گە ايلەپى لار بېر گان، شوندىن صوڭ آنى چىر گاسلر اوتر گانلار. قاسم اورنىنە بولغان خانلرى نىڭ لار بلان قىرىم غە تابع بولغانلار، ۱۵۵۴ نچى يىلدە مسكوا كىنازى ۱۷ نچى ايۋان استرخانغه عسكەر بېروب «دربىش» اسمى بر تانار مرزاسون خان ايتوب قوبىغان. ۱۵۵۶ نچى يىلدە دربىش آرف قىلغە سېنە قاچوب شوندىن صوڭ روسلار ۶۰-۷۰ يىل قدر اوز آلدېنە بر اسلام حكومتى بولوب طور غان استرخاننى صوغشما بىنچە غنە آلتانلار. نوغاي لار نىڭ قزان خلقى ايله هر وقت تانولق اوزرە معاملە قىلغانلرى آكلانا. قزاندىن نوغاي صحرا لار بىنە تابابورى تورغان مشهور «نوغاي يولى» بولغان. (۲) شەرنىڭ آرچە، قىرىم طرفىنە چىقوب كېتە تورغان

(۱) «نوغاي» نىڭ اسمى اول مرتبە تانار عسكەرى نىڭ باشلىقى بولوب ۱۲۵۸ نچى يىلدە ايشتولە باشلاغان.

(۲) روسچە صوڭ زمانلار غە قدر «Ногойская дорога» دىب بور تولىگان.

«نوغاي قابقاسى» ده بولغان. فزاندە نوغاي طائفەسندن ايكى خان بولغانلىقى معلومدر، (مامق، يادكار)، لىكن ايكسى دە برار گنە يل طوروب قالغانلار. نوغاي امپىرى «تيمر» نىڭ قىزى «نور سلطان» فزاندە بر بر آرتلى ايكى خانغە خاتون بولغان (ايكى برادر (خليل، ابراهيم). نوغاي كنانازلردن «شهور» يوسى مرزا» قىزى «سيونبىكە» فزاندە بر بر آرتلى اوچ خانغە خاتون بولغان (جان على، صفا گرى، شاه على). فزان نىڭ آخرى خانى -- اون طوفز باشك نوغاي كنانازى «يادكار» روسلر بلان تمام آفتق چىكگا قدر صوغشوب آخرنده اوزى ده اسير بولغان. نوغاي طائفەسى فزاننى آلغاندىن سوڭ ده اوزاق زمانلارغە قدر روسلرنى نىمازا فلغان، نوغايلار دىن صافلانو اوچون ۱۵۵۷ نچى يىلدە لايش نلغە سون فوروب آنى صاقلار اوچون آغاچ استىنارلار و منارلار بنا قلوب شونە ملطق لى عسكردە قويغان. دىخى حاضر گى سنبر، سامار گويپىرنالردىن اورالغە نابام مخصوص چوقرلار فزلوب شونە ساقچى عسكەرلر قوبلغان (۱) هم شول طرفلرغە روس، موردو اماھاجرلارون كوچرولولطرتا باشلاغانلار.

قاسم و تومن تاتارلىرى (ميشرلر)

آلتون اوردادىن فزانغە كىلوب اول مرتبه خان بولغان «الوغ محمد» نىڭ ايكى اوغلى «قاسىم، يعقوب» سراى دە زور قىتتە كوتارلوب كنانازلىرى آراسىندە اولترشلار بولا باشلاغاچ چىبركاس بىرىنە قساحب كىتەكنازلار. گالىچ كنانازى «دىمىترى شىما كسو» بلەن مسكاو كنانازى «ۋاسىلى» آراسىندە الوغ كنانازك حقىندە كوب نزاع و صوغشلا بولغانلار بوتاتار كنانازلىرى هر وقت «ۋاسىلى» طرفدارى بولوب آثا كوب ياردىم اينىكانلار ايكان، سراى دن قوولغاندىن سوڭ اولدانوك دوست طوتقان «ۋاسىلى» نىڭ ياردىمن او مېد اينوب بوتاتار كنانازلىرى روسىيە خدىمتىنە كرمك بولغانلار هم ۱۴۳۶ نچى يىلدە اوزلىرى بلەن بر ابرر كوب تاتارلار ايبارتوب مسكاوگە كىتكانلار، شوندىن سوڭ بوتاتارلرنى كناناز «ۋاسىلى» كوب صوغشلا رغە اوزى بلان بر گە ايبارتوب بورگان.

(۱) شونى روسچە «Закамская Сторожевая линия» دىلر.

۱۴۵۰ نچی یلده مسکاوگه عسکر بلان کیله تورغان تانار کنازی «مولم بیردی» گه فارشو طورو اوچون «ژاسیلی» فاسمینی اوزی نك تانارلاری هم «کالومنا» خلقی بلان بیرگان، شول وقت فاسیم اوردا تانارلرون یگوب فولاب بیرگان .

دخی ۱۴۵۱ نچی یلده اوردا خانى سیداحمدنك عسکری مسکاو ولایتلرون تالاب یورگانده فاسیم شولارنك فارشوسینه کوب عسکر بلان باروب فولاب بیرگان هم خلق دن تالاب جیغان نرسه لرون ده آلوب فالغان .

خیانتسز واجتهادلی خدمتی اوچون تانار کنازی فاسیم غه ۱۴۵۲ نچی یلده اوفا یلغهمسی بوینده «میشچر» قلغهمسی بیرلوب شوندن فاسیم خانلقی باشلانغان. تانار مرزالرینه شولوق «میشچر» ولایتنده فریه پ لری بیرولگان. شوندن صوگ میشچر قلغهمسن، تانار کنازی نك اسمی بلهن «فاسیم» دیب یورتوله باشلاغان، (۱) میشچر ولایتینه (یعنی حاضرگی «ریازان، نامباو» گوپرنالرینه) کیلوب اولطرغان تانارلرنی ده «میشر» اسمنده یورتوله باشلاغان. صوغش وقتنده فاسیم خانلری اوزلری نك مرزالری وتانارلری بلان آتلی عسکر بولوب روسیه نك دشمانلرینه فارشو بارورغه حاضر تورغانلر، بونی آلاغه لازم اینولگان. تانارلر بتون عمرلری صوغشده وات اوستنده اونکانلکدن بیک تدبیرلی وشجاعتلو آتلی عسکر بولغانلر، روسیه غه میشچر ولایتینه کوچوب اولطرغان کناز و مرزالر نك یاردمی بیگراک تانارلرغه فارشو طوروب آلا بلان صوغش اوچون ضرور بولغان، مثلا آلتون آورد، قران وقریم تانارلری بلان .

۱۴۶۷ نچی یلده مسکاو کنازی III نچی «ایوان» «فاسیم» نك کیکاشی بوینچه قرانغه زور عسکر بیرگان، شوندن صوگ کناز فاسیم اوزاق طورماینچه وفات بولغان .

(۱) میشچر قلغهمسن «فاسیم» اسمینه الوغ کناز نك امری بلهن کوجرلگان .

قران بلان مسكو آراسىندە صوغشى بولغاندە فاسىم ناتارلىرى
 ھردايم روسلار طرفىدىن كىلوب قزانغە كوب ضرر كىنرگانلار،
 قزاننىڭ صەيقلانويىنە، ھى روسىيە مەلكىنە كرەيىنەدە آلا سەبب
 بولغانلار دىب ايتورگە مەكن. قزان مەلكىنى ضعيفلانگاندىن صوڭ
 مسكو كىنازلرى قزانغە «فاسىم» دىن ايكى خان كىنروب قوبىغانلار
 (جان على، شاھ على). فاسىم خانلىقى ۲۰۶۱ يىل طورغاندىن صوڭ (بەنى
 روسىيە اوچون ھاجىنى بىنكەچ) ۱۶۷۷ نچى يىلدە بىرلوب باشقە ولايتلار ايله
 بىرلر بولوب قالغان.

باشقردلر

اولدە بلغار تەبەسىندە بولغان باشقرد طائفەسى قزان مەلكىنى
 نوزولگاندىن صوڭ اوزاختىيارى بلان قزانغە تابع بولغان. باشقردلر
 قزان خلقى بلان تىللىرى و دىنلىرىدە بىر بولغانلىقىدىن بىك طاتونورغانلار،
 قزاننى روسلار آغاندىن صوڭدە اوزلرون ھەمان ناتارلار مەلكىندە
 ساناب نوغاي كىنازلرىنە (استرخان خانلىرىنە) دان تولاب نورغانلار،
 قزان ھكومتى بىنكەندىن صوڭ باشقردلرنىڭدە طىنچلىقى بىنكان :
 اوز آرالىرىدە نورلى قىتئەلر چىقوب دىخى نوغاي وفرغز طائفەلىرىنىڭ
 ھجومىدىن كىوب جىفلاشقانلار، استرخاننىدە روسلار آغاندىن صوڭ
 ۱۵۵۶ نچى يىلدە اوزلردىن مسكوگە ايلچىلر بىروب « اىۋان
 گروزنى » دىن روسىيە تەبەسىنە قىبول ايتونى صوراعانلار. پادشاھ باشقرد
 ايلچىلرون زورالتفات بىلەن قىبول ايتىوب باشقرد طائفەسىن روسىيەغە
 تابع ايتىكان، بارچە بىرلرون باشقردلرنىڭ اوز مەلكىندە قالدۇرغان.
 آنىڭ بىرلرىنە باشقرد طائفەسى مسكو خزىنەسىنە يىل ساين قزانغە
 ايلتوب ياساق تولارگا تىپوشلى بولغان. تولى نىسورغان نرسەلىرى
 تورلى جاننىڭ تىبرىلىرى بلان بال بولغان. ياساقنى قزانغە ايلتوب
 نولاو مەشقىلى بولغانلىقىدىن ھم اوزلرون فرغز و سىر ناتارلىرىنىڭ
 ھجومىدىن ساقلاو اوچوندە اوز بىرلرىدە قىلغە قورونى صوراعانلار.

شول سببلى ۱۵۷۴ نچى يىلده باشقرد يىرنده «اوفى» قىلغەسىن بىناقلورغە باشلانغان. (۱) بلغار وقران مىلىكىندە قىدىم زىمانلاردىن بىر لوطنچىلاب تورغان باشقرد طائفەسى روسىيەگە تابىم بولغاچ اوزاق زىمانغە قىدر طىنچلىق تابا آلباينچە روسلارغە قارشو كوپ مرتبە قىتنە كوتارلىگان، مىلا ۱۵۴۵ نچى، ۶۲ - ۶۳، ۷۶ - ۸۱، ۷۰۷، ۷۳۵ - ۷۴۰ نچى يىل لردە زور قىتنەلر كوتارلىگانلىكى معلومدىر. بولارنىڭ بىعضىلىرى دورتار، بىيشار يىلغە تارتىلۇپ كوپ خلقنىڭ ھلاك بولۇپنە سبب بولغان. مشھور اخىتلاچىلىرى :

صلاوة، الدار، آقاي، ھىمىد، باطرشا ملا. وغىرلر بولغان شىعاعىتلو باشقرد طائفەسىنىڭ روسىيە تىبەھسىنە كىرگاندىن سوڭدە ايكى يوز يىلارغەقە روسلر بلان صوغشوب طورغانلىقى باشقرد صىعرا رىنە قران ولايتىندىن كوپ اجىنبى طائفەلرنىڭ كوچۇپ بارۇپنە سبب بولغان: بلغار وقران مىلىكىندە اير كىنك گە عادىلانلىگان تىركى و قىين طائفەلىرى (بلغار، ناتار، آر، قوش، چىرمىش، موردوا) آلباوتلرنىڭ ظلمىدىن، پوپلرنىڭ چىرىندىن قاچۇپ كىتىكلىرى ايمىش، ھازىردە «نىپىتر» اسمىندە يورتولە تورغان خلق شول مھاجرلردىن چىولغان دىلر.

چىرمىش لىر.

قران تىبەھسىندە بولغان اجىنبى طائفەلردىن بىرسى چىرمىش لىردى، آلا بىك قىدىم زىمانلاردىن بىر لو قران خلقى بلان بىرگا طورغانلىقىدىن بىك تانو بولغانلر،

تلىلرندە مىدىت كا تىللىقى بىك كوپ سوزلىرى قران تىركىسىنچە، عادىت وجولالىرىدە كوپسىنچە قران خلقى نىقى كىبى، دىندە كامىل اير كىنك بولۇپ، ھەر طائفەنىڭ اوز دىننى رىعايە ايتولسىدە - آلا رىغە دىن اسلامنىڭ اثرى بولغان، مىل ھىمە كىونلردە بىرام ايتو، ھەر

(۱) باشقرد يىرنە قىلغە بىنا قىلدىمىس اوچون ۱۵۷۵ نچى يىلە سىرىيە كىنازلىرى «آبلای و تىكىل» عىسكر بلان كىلوب روسلر بلان صوغشاقلىرى، كىروسلر يىگىنۇپ اوزلرون اسىر ايتكىلىرى.

اشارنده بسم الله ایتو کبی، بعض لاری مسلمان بولوب قزان خلقینه فاتشوب کینکلنر بولسه کراک، قزان، چار، اورژوم اویازلرنده بعض مسلمان اوللری ننگ اسملری چیرمشچه، بلغار و قزان تبعه سنده چیرمشلر ننگ اوزلرینسه مخصوص کنازلری ده بولغان. ايسکی دن کیلگان خبرلری بوینچه آلا «اورژوم» فلقه سنده طورغانلر ایمش. اوزارینسه مخصوص فلقه لاری ده بولغان، مثلا اورژوم، کلشارف (کاتیلنیج). آخرغی کنازلری «بالطوش» قزانلی روسلر آلفان وقتده «ایواهی گروزی» عسکری بلان صوغشوب طوب بدره سی تیوب اولگان. آنی مالهر فلقه سینده آلوب کیتوب بر ناو باشنده کومگانلر ایمش، اول ناو حاضرده «بالطوش» ناوی دیب مشهور ایکن. تار یاغنده غی چیرمشلر ننگ «آپارس» اسملی مشهور کنازلری بولغان. آنک یرلرون «کوزمه دیبیان» اویازنده گی چیرمشلر حاضرده بیلیلر ایمش. «کوزمه دیبیان» فلقه سی ده آنک یرنده بنا قیلنغان.

قزان تبعه سنده وقتده چیرمشلر یاساق تولاب عسکریه خدمتنده ایتکآنک لاری معلومدر. چیرمشلر قزان یاغندن اورسلر بلان هر وقت صوغشوب طورغانلر، قزانغه کیل نورغان روسی هسکرینه فارسو طوروب خوفلی بولغانلقدن روس تلنده بو روشلی مقاللر فالغان: «صول یافدان چیرمشلر، اوک یافدن صافلان» (۱) قزانلی آلفاندن صوگده چیرمشلر روسلر بلان بیک اوزانغه قدر صوغشوب یورگانلر، قزان مسلمانلری بلن بر اتفانده بولوب روسلرغه کوب ضرر کیترگانلر، حتی پیرم ولایتلرینه قدر باروب روسلر نی نالاب یورگانلر، چیرمشلرگا فارسو طورو اوچون حکومت مخصوص فلقه لر بنا قیلرغان، مثلا «اورژوم، یارانسکی، کوشایسکی، تساریوا کوشایسکی (چار)، کوزمه دیبیان فلقه لرون. آندن صوگده.

چیرمشلرنی نیز گنه باصو ممکن بولماغان .

روسیهده بر مدت پادشاه بولماینچه تورغان (۱) شول وقتده
چیرمشلر « نیزنی نئاؤگورد » شهرن آلمق بولغانلر ، لکن زوبه
قلقهسی یاننده صوغشوب یکلگانلر ، شوندن صوڭ « ژیانکا » ولا
یتلرینه باروب تالاب یوروب روس خلقن بیک قورفتغانلر .

« میخایل فیدر و بیچ » پادشاه بولغاچ آنک اولگی بل لرنه چیرمشلر
قران بلان نیزنی آراسندهغی بولانده اوزگانلر ، یعنی روسلر .
اول آراده یورو ممکن بولماغان . نورلی شهرلرگا هجوم اینوب
« آرزاماس ، مورم » قلغه لرینه قدر بارغانلر . مشهور « استینسکا -
رازین » فتنه مندهده چیرمشلر فاتشقاقلغی معلومدر .

عجب ، چیرمش طائفهسی اولدانوک بهادر وشول قدر قوتلی
خلق بولوبده بلغار ایله قرانقه فارشو هیچ بر فتنه چغارماغان .

آر طائفهسی .

قرانقه تابع بولغان اجنبی طائفهلردن برسی « آر » خلقی بولغان .
آلار اولک قراننک یانندوق طورغانلر ایبش ، آرچه قری ، آرچه
قلقهسی « دیگان اسملر اولده شول اورنارده آرلر طورغانلقدن اینولگان
دیبلر .

آرلر قران خلقی بلا ، بلغار زمانلردن بیرلو برگا طورغانلقدن
آلارنی حاضرده « بلغار » دیب یورته لر . (۲) تل لرنده مدنیت کا تعلقلی
سوزارنک کوپسی قران ترکیسنجه . آر طائفهسی طبیعی یواش خلق
بولسهده قراننی روسلر آلتانندن صوڭ چیرمشلر ایله برابر مسکاو
مأمورلرینه فارشو بر نیچه مرتبه فتنه کونسارگان ، شول فتنهلرنی
باصقانندن صوڭ حاضرگی مالو اویاز دلرنده گی زور اورمانلر اچینه
کروب اولترغانلر هم آنده کوپ زمان طنچلاب طورغانلر ایبش .
مالو کرستیانلری نك تلنده آرلر حقتده بوروشلی مقاله لر بار ایکن :

(۱) « междуцаретвія »

(۲) « ییگر » دیبلر .

«آرلر روسلردن ماچى دن فاچقان سچقان كىي فاچار» ديو. «ۋياتكا» گوپىرناسى نىڭ «أسلو بودسكوى» اوبازى نىڭدە نو قراة مسلمانلرى بىار، قىرىلارون روسچە «كارىنا» دىلر، شولار عرب سىياحت نىمامەلرى نە اسملرى كرۇب فالغان مشهور «نقراة بلغار» لرى نىڭ نىسللرى ايمەش. آلارنىڭ بىعضلرون اۆلدە «آر كىنازلرى، كارىن مرزالرى» دىب يورتلىگان. ۱۵۱۵ نچى عصر دن فالغان بازولردە ۋىيانكا ولايتى نىڭى آرلرنى شول مرزالرنىڭ توابعلىرى دىب يازلغان. ۱۷ نچى عصر دەدە شول ولايتى نىڭى آرلرنى حكومت فارماقتى نىتانارلر، بچورمانلر (۱) بىلان برگا فاتشدرۇب يورتلىگان، آر يورطلرون نىتانار يورطلرى دىب يازلغان، نە سبىدىنلر، آرلر اوزلرون نىتانار بىلان بر حسابكە يورتورگا طرشفانلر، ۋىيانكا ولايتى نىڭى آرلر قزانلى روسلر آلغاندىن سوڭدە نقراة كىنازلرى نە دان تولاب آلارنىڭ حكەمى نە راضى بولۇپ تورغانلر، فقط ۱۵۸۷ نچى يىلدە غەنە (ايۋان گروزنى اوغلى فېدور زىمانىك) آلارنى نىتانار مرزالرى نىڭ مىلكىدىن آلۇپ حكومت كا ياساقى تولارگا امر ايتۇلگان. آرلر شول ياساقنى اوز اتلىرى بىلان مسكاوگا اېسىلنۇپ تولارگا تېوشۇلى بولغانلر،

آلبىكىسى مېخايلوۋىچ نىڭ آرلر حقىدە مأمۇرلرگە بېرىلگان فرمانى بو روشلى يازلغان :

«آرلردىن آرتۇق نالوك آلماسقە، آلارنى چىرلاماسكە، روسلردىن سافلارغە، آلاردىن ياساقنى روسلرغە فاراغاندە بىدى مرتبە كېمەك آلورغە، شول روشلى بىكلكلر وعدە اېتىلۇپدە آرلر روسلردىن قاچۇپ مسلمانلر بىلان برگە اوبوشورغە طرشفانلر.

۱۴۸۶ نچى يىلدە مسكاو كىنازى III نچى ايۋان ۋىيانكىنى آلۇپ شول ولايتى نىڭى مشهورراك آدمىلرنى، آر كىنازلرون، كارىن مرزالرون مسكاوگا

(۱) ۋىيانكا گزىرناسى نىڭ «گلازىف» اوبازى نىڭ «بچورمان» اسمىدە بر طائىفە بار، تللىرى كىيىمى نىچە آرچە، بىعضلىرى مسلمان، بىعضلىرى شول طرفىدە غى آرلر ايله برابر خرىستەئانلىكنى قىبول ايتكلىر.

چاقروب اوزینه بيمين ايندرگان ، لکن آر کنازلری فزانغه محبت توتقانلقدن ، مسکاوگا باروب بيمين اينسه لرده ، روسلرغه بيلک اشانچلی بولماغانلر ايدش . شولای بولسه ده روسارنک قوتندن قورقوبمی ، یا که اوزلری نك خصوصی فائده لری اوچونمی ، روسلر بلان فزانغه کوب مرتبه کيلگانلر ، مثلا روسلر ۱۵۲۴ نچی یلده فزانغه عسکر بلان کيلوب شونده نقره مرزالری ده بولغانلر ، فزان نك ايکی مرتبه آلنونده (۱۵۴۵ نچی ، ۵۲ نچی یل لرده) آر کنازلری - «کنازسیریرنی نك و بانکادن کيلگان عسکرنده بولغانلر ، آر کنازلری نك برسی (موسی بن میرسید) ۱۵۲۴ نچی یلده فزانلی لر قولینه توشوب ۱۲ یل اسیر بولوب نورغان . آنک قردشلی (شیخ الاسلام ایل مرتضی) ايکنچی صوغشده و بانکا روسلری بلان برگافزان معتبرانلرندن «بيلاک» اسمی آدمی طوتوب آلغانلر ، شونی صوکندن مسکاو کنازندن رخصت صورای «موسی» بلان آلشدرغانلر (یعنی اسیر بولغانلرنی فایتاروشقانلر) . شوندان صوگ موسی ایتکان خدمتی اوچون پادشاهدن وظیفه صورارغه مسکاوگا کیتوب شونده وفات بولغان . آر کنازلرون فزان مسلمانلری نیچه مرتبه باروب تالاغانلر هم یاندرغانلر ، و بانکا صوی نك بوینده آلا رغه کوب یرلر ، اورمانلر بیرولگان . آلا ر شونک برابرینه مسکاو کنازلرینه اتلی عسکر بولوب خدمت ایتارگا بورچلی بولغانلر ، پادشاهدن خبر آلقاچده اوزلری نك آنلری وقوراللری بلان صوغشقه بارورغه حاضر بولغانلر . ۱۶۲۹ نچی یلده بیرولگان خصوصی اوکاز بوینچه بوکنازلر کرسیمانلر بلان برابر یازلوب پادشاه خدمتنده آلا ر بلان نیگز ایتارگا تیوشلی بولوب فالغانلر ، آرنوق جبرلرون ۱۶۷۳ نچی یلده شونده فی روس کرسیمانلرینه آلوب بیرولگان .

بلغار دولتی طوزغاندن صوگ آر ، چواش ، چیرمش و باشقرد طائفه لری اوز اختیارلری بلان فزانغه قوشلغانلره فزان ملکینه آلارنی کوچلاب کرتلما گان . بو طائفه لر فزان حکومتینه فارشو هیچ بر وقت فتنه چقارماينچه فزان خلقی بلان برگا هر دایم دشمانلرغه قارشو طورغانلر ،

قزائى روسلارغە بىر ماسكەدە بىك طرفقانلار، روسلار قزانغە صوفىش بلان كىلگان وقتلار دە هر دايم قارشو طوروب آلا بلان صوفىشانلار، قزائى تمام آلفاندىن صولغۇدە روسلارغە قارشو طوروب اوزاسرى روسيە ملكينه كرماسكە طرفقانلار، مىنى قزائى كبرى قابىناروب آلورغەدە طرفشوب پورگانلار، اوزلرى روسيەدە نابىع بولغاندىن صولغۇدە، وقت وقت قىتتە كونار بىر حكومت كە قارشو طورفانلقلىرى معلومدىر، قارشو طوروب بولدىرا آلفاچ بىك مھوبسى باشقرد صهر الريند كوجوب اولطرفان، اجنبى طائفەلرنىك بوروشلى صر كئلىرى بلقار و قزان ملىككندە بولغان وقتلرنىدە راحە طورفانلقلىرون كورساندەر، بلقار و قزان حكومئلىرى آلا رغە كامل ابر ككلك و باشقە لر ابل تىگىز حقولر بىر روب مېچ بر آورلى صالماغان بولسە كراك. قزان تبعە سندنە بولغان طائفەلرنىك بر خلق كېى طورفانلقلىرى دخى شوندىن دە كورلە: مشهور مېتر اھولېت « گېر ما گېن » ۱۶ نچى صصر آخرنىدە تانار، چواش، آر طائفەلرى بلان بر گە طورا نورقان ياكا كراشن بولغان كىشىلرنى بو روشلى سوزلر بلان سلىنە لاگان:

«بالا لر كزنى چىر كلوگە ابلتوب اسم قوشىرما پسز (۱) اولك لر كزنى چىر كاوفە ابلتما پسز، كباو بلان قزلر كزنى تانار لر مادنتھە نكاحلاندر اصز» دىو.

XIII

قزان حكومتىنىڭ ادارەسى (واجبى طائفەلر ۴۳ قاراوى)

قزان، سرائىدىن تانار خاللىرى كېلوب اولطرفاندىن صولغۇ، تانار مەلكىنى امەندە بورتولسە دە مەلكەنىك ادارەسى آلتون آوردانېنە لوغشامان بلكە بتونلاى بلقارلرنى كېى بولغانلى بلىنە در. خان حضورندە هر وقت اعيان حولت بولوب آلارنىك لوزلرېنە مخصوص حقولرى بولغان. مەلكە ادارەسىنە هر وقت آلار فانشوب خان آلاردين باشقە اوزى گنە اداره قىلا الماقان. آلتون آوردانىك ادارەسى بو

(۱) براككاوز، ۱۳ نچى جلد، ۳۲۶ نچى ص.

روشلی بولماق، آندہ خان بالغز اوزی گنہ، یعنی ہر اشنی اوزی تلاگانچہ نلقان.

قزاندہ نسلدن کیلہ نورغان (یعنی آتادن اوغل لرغہ فالاتورغان) بیک لر و مرزالر صنفی دہ بولغان. اصیاح دولت، یعنی بیک لر اولدہ بلغار کناز لر ندن بولغان ایشی. مرزالقی الوغلر ناک بارچہ سیندہ خاص بیک یا کہ کناز لوز می پادشاه نسلندن بولغان کیمسہ ار گہ گنہ بیر و لگان. کناز لر ناک بعض لری «نار اچی» لوز منہ فویلوب مخصوص اعتبار دہ بولغان لر روس لینو پیس لر ندہ «نار اچی» لری «خدمتکار لر» دیسب یاز لغان یعنی پادشاه «خدمتکاری» دیگان سوز (فار اچیلر دورت نوغ گہ بولنوب، آلا ر ناک الوغ سی یعنی رئیس پادشاه نسلندن فویلقان. دخی خان تیرہ مندہ «اولان» لر بولغان (۱) آلا ر (بیرو زمان ناک تعبیر نہہ پادشاه کوار دیہ سی) مملکتندہ زور تورہ بیا لار ندن بولغان لر. مملکت ناک بارچہ اشلری بیک لر و مرزالر نولند بولغان لردن آلا ر مملکت ناک اہک ہاہلری بولغان لر، خانسی دہ آلا ر سبایلاغان لر، یاراتماسا لر۔ آئی فوالاب بیر گان لر، حنی بعض لرون اولئر گان لردہ، ولایت لر نی دہ آلا ر ادارہ فلوب اجنبی طائفہ لر بلان تلاگانچہ اش فیلغان لر، اوزلری تلاگانچہ صوغشی باشلاب صلح فلتسوب نزاعلی اشلر نی دہ اوزلری بئر گانار، اصیاح دولت مملکت داخوتندن (یعنی خزینہ دن) تعیین اینلگان وظیفہ بلان فائدہ لانغان.

دخی قزان ناک روخانیلری زور اعتبار دہ بولغان، آلا ر ناک رئیس (باشلیغی) «سید» رسول اللہ نساندن کیلگان کیمسہ لردن فویلقان. دوخاؤنی اشلر نی سید (خاندن سورامانچہ) فقط اوز اختیار ی بلان گنہ

(۱) «اوغلان» دیگان سوردہ، بولار خان ناک صاچی لری، روسچہ «Телохронитель» دیلر،

قزان گوویر ناسی ناک بعض اورنلر ندہ (مثلا زویہ، اصیاح او باز دلر ندہ) «اولان اولی» اسمندہ قریلر بار، روسچہ «Уланова» دیلر، شولار ناک یانندہ اور قازوب ایلاندر لگان قلغہ اورنلری دہ بار.

یورنگان. سیاسی اشاردهده میدنك تعلقى بولغان، مثلاچیت پادشاهلر بلان آراده بولغان یازولرنك باشنده هر وقت میدنك احمى یازلقان. سید آن اوستنده بولغانده خان آنك فار شومینه تعظیم بلان کیلوب قولن اوبه ایکان.

اجنبی طائفه لرنك بلغار زمانلرندن کیلگان مستقیل امیرلری اورزینده (قران مملکتینه کرگانندن ضوڪ) واق تورهلر نویلا باشلاغان. آلارنك بعضلری قران اعیانلری آراسینه کروب مملکت اداره سینه قانشقانلر، شول سببلی اوز خلقی آراسندن بتونلای چقانلر، بعضلری یاکه اورنلرنده فالوده واق تورهلر درجه منده گنه سانالا باشلا. خانلر، یعنی اولگی حقوللری کچراپتلگان. بعض طائفه لرنك کنازلرینه، مثلا چیرمش، موردوا کنازلرینه قران خانلری اسمندن مخصوص «بارلیغ» لر بیرلگان، شول سببلی آلا قران خانلرینه بیک امانچلی بولغانلر. اجنبی طائفه لر اوزلرنك حاصلانلرنندن بعض الوشنی پادشاه خزینه سینه یاساق تولگانلر، ~~پاس~~ بعض ولایتلرنی یاساق جیوب فائتلانو اوچون مخصوص تورهلرگا بیرولگان. بو طائفه لردن جبولغان یاساقنك مقداری معلوم نوگل.

اجنبی طائفه لوگا هر جهنندن اهرکنك بولغان، مثلا دینده حریت بولغانلندن چواش، چیرمش، آر طائفه لری اوز اختیارى ابله مسلمان بولسه — بولغانلر، تلاماگانى کامل طنطقى اوزره آنا بابالرنندن فالغان بچوسلکده طورخانلر، آلارنى گوچلاب مسلمان اینارگه ودینلرون حقارت فلورفه هیچ کم گا رخصت بولماغان. بلغارلردن فالغان زراعت، کسبن قران خلقى نكده کوبراگی شول روشدولک اینسه لرده تبعه لرنده بولغان باشقرد طائفه سی بو مافتاولی کسب گا اوگرانمگان. آنا بابالری نك عادتجه همان صحرالرده اورندن اورننه ~~کوچوب~~ بورگانلر، قران حکومنى طرفندن بوگا هیچ منع ایناماگان.

XIV.

قران خانلىرى.

خلق نك سوزىلاونچە و بعض تارىخى رساله لارده كورلگانچە «امير نيمر» (۱) بلغارنى طوزدرغاندىن سوڭ شول محاربه ده هلاك بولغان بلغار اميرى مبدالله خان نك ابكى اوقلى فالوب (برسى آلتون بيك، ايكنچى سى عالم بيك) شولارنى هلاكتتدن ناچوب قوتلغان بلغار معتبرانلىرى «كاما» بلفه سى نك اوڭ جانبنه كوچوب ابكى قرانغه آلوب كىلگانلر ايمش. آنده بلفه قوروب شول وقتدىن قران خانلىقى باشلانغان دېلر (۲).

ابكى قران ده اول مبدالله خان اوقلى آلتون بيك خان بولوب اول كوب بىلر طورغاندىن سوڭ حج سفرينه كىنوب اعوالى معلوم بولماغان ايمش. (۳) بونك عصرده قرانده نىنداين واقعه لار بولغانلىقى هم آلتون بيك نك اوز تارىخى ده معلوم نوگل. آلتون بيك دن سوڭ مبدالله خان نك ايكنچى اوقلى عالم بيك خان بولوب ابكى قرانده بىر مقدار طورهاندىن سوڭ (سودا اهلينه كيمه لر ايل كىلوب يورو يكل بولسون اوچون) باكا قرانغه كوچوب كىلگانلر ايمش. (۴) بو واقعه نك ده قايسى بىلرده بولغانلىقى تعيين معلوم نوگل.

روس لىنو پىس لرى نك خبرنچە ابكى قراننى ۱۳۹۹ نچى بىلده مسكو كنازى ۋاسىلى دىمىترىف «هسكرى طوزدرغانلىقى معلومدر، شول واقعه دن سوڭ كوچكانلر بولسه كراك. عالم بيك نك اوز تارىخى

(۱) بوايمير تيمرنىڭ قايسى تيمر ايكانلىقى آچق معلوم توگل : ائساق تيمرسى، پولاد تيمرسى، ياكە بولاردن باشقە اوچونچى بىر تيمر بولغانمى. (۲) «تواريخ بلغارايە» (۵۶ نچى ص.). «داستان نسل چىگىز خان هم اقسان تيمر» (۴۳ نچى ص.).

(۳) آلتون بيك ايكى قراننى اوخشاتمايلىچە «طوبل» صوى بويىنە كوچوب كىتكان دىگان خبرلر بار («زاگوسكين» - ۲۸ نچى ص.). (۴) بو خبرلرنىڭ اولده قايدىن آلوب يازلغانلىقى معلوم بولماسە درستلىگىنە انكار ايتوب بولمىدر، خلق تلنە شول روشدوك ايشتوله.

هم آنک زماننده قزاقده نینداین واته ار بولغانلی ده معلوم نو گل، بلغار شهری نك ویران بولوینه مخزون بولوب آنداغی مسجد و مناره لر نك بعض لرون یا کادن عمارت قلدروب بورگان ایله دیگان خیرلر بار (۱) روس لیتوپیس لر ی نك خیرنجه بلغار و قزان مسلمانلری ۱۴۲۹ نیچی یلده «گالیچ، گوسنرما» شهرلرینه صوغش بلان باروب شول ولایتلری آغانلر، شهرلرون آلا آلماینجه ایدل بوینجه ناینبوب بارغانده روسلر «گوسنرما دن نیونی» هه ندر آرنلاردن قوالاب باروب قزان ککنازی «آلی بابا» نك آرنندن آزغنه یته آلمانلر ایلمش. (۲) بو آدم شول بلغار امیری عبدالله خان اوغلی عالم بیک بولسه کراک: قزان ولایتنده گی مسلمانلرده «عالم بیک» اسملی کسینی «آلی» دیب بورتکانتی اوز مزده تکرار ایشکنانمبار. نارت بولغانلقدن «بابا» دیب بورتکانتلر بولسه کراک. دخی ۱۴۴۵ نیچی یلده الوغ محمد خان اوغلی «ممنک» اوزی نك آناسی بلان انسی بوسی نی اولنروب قزاقده اوزی خان بولوب اولطرغان ایلمش، شول وقتده قزان نك اولگی بیک لوندن «آلی بی» اسملی بورتکانتی ده اولنرگانلگی معلومدر (۳). بو ده اول عالم بیک نو گل میکلن دیب گمان ایندول. (۴) روس لیتوپیس لر نه «آلی بابا، آلی بی، لی بی» اسملر نده بازلغان کناز ۱۴۳۷ نیچی یلده ندر قزان حکمداری بولوب سرای دن الوغ محمد خان کیلوب اولطرغاندن صوگ اعیان دولت (یعنی بیکلر) صنفنده بولغانلی معلومدر. بو کسه الوغ محمد خان زماننده سلامت بولوب آندن صوگ یته قزان تختینه اولطرو اهنیالی بولغانلقدن آناسی بلان انیسن اولنرگان ممنک آنی ده اولنروب قزاقده اوزی خان بولغان. «آلی بابا» دیگان اسمندن نارت بولغانلی آکلاندر.

(۱) «تاریخ بلغاریه» (۵۷ نیچی ص.).

(۲) «زاگوسکین» — (۳۰ نیچی ص.).

(۳) «زاگوسکین» (۳۷ نیچی ص.).

(۴) آ. سالاویوف «Указатель г. Казани» دیگان صحتابنده

بو روشلی یازغان: «الوغ محمد اوغلی ممنک قزاقنی آلوب آناسن هم برادرن دخی بلغار خان «لی بی» لیده اولنرگان» شوندان صوگ بلغار یرنده اوزی خانلق قیلا باشلاغان، ،، (۴۵ نیچی ص.).

قران حڪمدارلىرىنىڭ اشناچىلىرى تارىخى تاتار خانلار ئىدىن غنە
يەنى سرایىدىن كوچوب كېلىگان الوغ محمدخان دىن غنە باشلانەدر .

الوغ محمدخان .

(۱۴۳۷ - ۱۴۴۵)

الوغ محمد خان ۱۴۱۹ نەپى يىلدا سرایى حڪمدارى بولغان .

۱۴۲۵ نەپى يىلدا مسكو ~~حڪمدارى~~ « ۋاسىلى بن دېمىترى »
وفات بولوپ اورنىنە اوغلى II نەپى « ۋاسىكى » اولطرغاندىن صوڭ
« دېمىترى » نىڭ ايكنەپى اوغلى « بورى » الوغ كىنازلىقىنى اوزىنە
دەوى قىلغانلىقىدىن آرالرىندە زور نىزاع باشلانغان، شول سەبەبى ھەر
ايكادى دە سرایىغە الوغ محمدخان حضورىنە حەكم گا بارغانلار، (۱)
بولارنىڭ نىزاع سەبەبە تاتار مرزىلىرى ومسكو بايارلىرىدە قاتشوب ھەر
ايكى طرف خاندەن اوزى فائىدە سەبەبە حەكم ايتونى اوتىنگانلار .

اخر دە الوغ محمدخان « ۋاسىلى » نىڭ دەوى سىن خلقى تاپىپ
آنى الوغ كىناز ايتوب بېرىگان ھەم اوزىنىڭ فرمانى خلقىغە اوقوب
« ۋاسىلى » نى الوغ كىناز نەقىبىنە اولطرنو اوچون مسكوگا خىصوص
بىر ابلەپى دە بېرىگان، شوندىن صوڭ مسكو خلقى آلتون اورداخا-
نلرىنە خراجلىرىنى ھېچ خىانتىسىز كېچەكدرماي تولاب بارورغە وعدە
ايتكان . (۲)

(۱) روس كىنازلىرى آراشندە ھەر دايم الوغ كىنازلىك حەققىدە
تراغ بولغانلىقىدىن باتو خان زمانىدىن باشلاپ ايكى يوز يىلرغە چىقە-
تاتار خانلىرى اسمىدىن الوغ كىنازلىك گە ھوقوق خىصوص بىرلىگان .
(۲) روسلارنىڭ ايكىدىن كېلىگان عادىلىرى بويىنچە ۋىلەپەسكى كىناز
اولىگاندىن صوڭ آنگ اورنىنە ئىلىندە الوغراڧى (يەنى قار تىراغى)
اولمىرا ايكان . « دېمىترى دونسكوى » ھەم اوغلىرىنە شول تىرتىپى
رعايە قىلورغە وسىت ايتوب قالدىرغان ايشى اما آنگ اوغلى انەپى
« ۋاسىلى » زمانىدە روسىيەدە ۋىلىكى كىناز قويو حەققىدە ياشاگا .

روس كنانز لرى، هر قابوسى الوغ كنانز لىنى اوزىنه دعوى فلغانلقدن، اوز آرا سوغشوب كچرايوب بىكانلر، نانار كنانز لرى ده شول روشلى هر قابوسى خان بولونى دعوى قلوب لوز آرا سوغشوب حنى بر برسن اولنرشوب هلاك بولوب بىكانلر . ۱۳۳۷ نچى يىلده كنانز كچى محمد (يادكار محمد) بىن تيمور فطلىخ جايى بويىندن كىلوب اوزى نىك آفاسى محمد خانغه هجوم اينوب بعض مرزالرنىك ياردمى بلان آنى سراى دن فوالاب چخارغان ، شوندا ان صولغ سراى ده آنىك اوزىنه اوزى خان بولوب اولطرغان . الوغ محمد خان بيشى يىل مقدم مسكو حكمدارى اينوب قويغان كنانز « واسىلى » نىك ياردمينه اشانب اوزى

— ترتيب توزولگان . كنانز اولگاندىن صوگ آنگ اوزىنه اوزى نىك الوغ اوغلان قويارغه تيوشلى بولغان ، فارتلق ، ياشلىق اعتبارغه آلتما . غان . روسيه يادشاه لرى بو زمانده شول نظام بويىنچە قويلار، مسكو كنانزى « واسىلى بن ديمىترى » نىك وفاتىدىن صوگ آنگ اوغلى II نچى « واسىلى » ايله برادرى « يورى بن ديمىترى » آراسىده وىلىكى كنانز لىك حقدىه نزاع باشلانغان . « يورى » كنانز نىلنده ايك الوغسى بولغانلقدن ايكى عادت برله آتاسى نىك وصيتى بويىنچە الوغ كنانز لىكى اوزىنه دعوى بولغان . اما I نچى واسىلى نىك اوغلى II نچى واسىلى » اوزى ياش بولسه ياشا نظام بويىنچە وىلىكى كنانز لىكى آتاسىدىن صوگ اوزىنه دعوى فلا باشلانغان . هول سببى هر ايكوى آلتون اورداغ الوغ محمد خان حضورينه حكم كا بارغانلر . سرايه حىتم بولغان ، حاكم لر مجلسىده الوغ محمد خان اوزى رئيس بولوب اولطرغان ، روسارنىك ياشا نظاملرون رعايه قلوب II نچى واسىلى » نى آتاسى اوزىنه (مسكو) « وىلىكى كنانز اينوب اعلام ايتىلگان . حكم صولغده كنانز « يورى » « واسىلى » آتالانغان آتنى يتا كلاب اوزى جايىو بارورغه تيوشلى بولغان . نانار لىك ايكى عادتتچە الوغ حكمدار اوز تبىمىنده بولغان كنانز لىك و بارچه مامور لىك حاكم ايدوكن شول روشلى اظهار ايتارگا تيوشلى بولغان . لىكن وىلىكى كنانز « واسىلى » اغاسى « يورى » نى اول روشىه توبانچىلىك ايله درجه سن توشورورگا راضى بولماغان هم آتنى يتا كلاتماگان .

نك جامعلری وارچ مك قدر اجهلری ایل روسیهغه کیتوب « اونا »
 بلغه سی بوینده « بیلوف » بلغه سینده باروب اولمیشان (۱) لکن
 کناز « ژاسیلی ، مرابده وقتده الوغ محمدخان دن حضور گان التفات
 واحسانلری اولدوب خانغه اوز برندن کینارگا امر اینکان . حتی نیز
 کینما گلچ کوجلاب و فوالاب بیرو اوچون اوستینه زور عسکر بیرگان
 الوغ محمدخان نه قدر هنر اینتوب فاراماده - روس عسکرینک
 باشلق لری هیچ قبول اینما گانلر ، خان اوزینک اولهان رهن اینتوب
 مسکارگا بیر مک بولغان ، حتی اوزیده مسکار کنازینه خدمت اینتمک
 بولغان ایش . صلح قلمشور مسکار بولمیشاچ آخرده خان اوزی ات
 اوستینه منوب تکبیر اینتوب اوزینک آزغنه عسکر ایل روسلرغه
 آگسزدن هجوم اینکان . مسکار عسکر فورقن نرنیپسز روشده
 ناچا باشلانغان ، جماعتلر تانار لر بیک کوبسن اولتوردن ملاک اینتوب
 بترگانلر ایش . مول وانغه دن صولف الوغ محمدخان اوزینک آزغنه
 عسکر بلان مسکار کنازی « ژاسیلی » نك رضالفندن باشقه روسیه
 اچنده طورونی خوفلی ساناب « بیلوف » بلغه سیندن کینارگا مجبور
 بولغان . آندن موردوا بیرلردن اونتوب بلغار برینه ناها بونالگان ،
 ایدل نك مول چانینه کوجوب باگا فرانغه کیلوب اولمیشان (۲) آنت
 روسلر نك مجورمندن چفالانغان بلغارلر فورال وعسکر ایل کیکیلگان
 تانار خانن بیک هادلق ایل قبول اینکانلر ایش بلنار دولتن روسلر

(۱) حاضرگی « تولسکی » گویدرناده .

(۲) بو واقعه حقدنه نژانده اوزاق وقت اسیر بولوب طورغان روس
 مؤرخ اوزی نك « قران نارینخی » اسلی رساله سینده بو روشلی
 یازغان : « الوغ محمد ایدلی آرملی جنوب ایسکی قرانزنگه خرابسینه
 (ساین پادشاه بورطنه) کیکیلگان ، اسیرکندر ساینار لایوب وقتیر
 لایوب مالمال قران بلغارلری « بزنی بلادن و ملاک سیندن قوتنار ،
 روسلاردن ساهلا » دیپ اوتنگانلر ایش .

الوغ محمدخان شونی قبول اینتوب روسلر طوزدرغان ایسکی
 قراننه یامین اورنده آغاچدن یاگا بلغه بنا کیلوب شونده اولمیشان .

ایکنچی مرتبه طوز در فاندن صولت (۱) مملکتی نارالب مهور لری ده ویران بولغان، « الوغ بلغار » شهر لری ده هول وقتند بئر نلای طوز در ایلغان بولسه کراک، چونکه هول واقعدهن صولت آنک حقتند بئر خبر ده ایستلگان یوق. خلقی قاچب نارالب بنگان (یعنی روسلر قوالاب قاچرغانلر)، بلغارلر روسلرنک شهرلرگا هجوم اینوب نالاب یورولرندن بیک فقیر لانب و جفالانب بنگانلکدن روسلرنی بکوب کبلانگان الوغ محمد خاننی بیک شادلی بلان فارسی آلتانلر ایمش، روسلر غه ظلم و جفالری اوچون اوزلری ده اوچ فایتارماق بولغانلر، ناتارلر بلان بلغارلر برگوب بئر خاننک ریاستنده بولماق ایسکی و طوزغان بلغار مملکتی یا کاروب « فزان » اسمنده یورتلر باشلانغان .

اول وقتند فزان قلعہسی حاضرگی کر پیست اورنندن بئر چاقرم بارم قدر بوغاری راق، فزان یلقهسی نک بیولک یارنده بولغان ایمش (۲) الوغ محمد خان حاضرگی کور پیست اورنده آغاچ دن قلعہ بنا قلغان دیلر، شهرنی تعمیر اینکاندن صولت آلتون اوردا، آسنر خان، آزی، فریم و لاینلرندن کوب خلقی چاقروب کینرگان ایمش

فزانده تمام اورناشوب فوت حاصل اینکاندن صولت الوغ محمد خان ۱۴۳۹ نجی یلده کوب عسکر بلان روسیه غه باروب ۳ نجی اییون ده مسکواگا هجوم اینکان . کناز « زاسیلی » مسکودن چوب وواگانک صول جانبنه قاچقان، مسکوا یاننده اون بیکون طوروب شهرنی آلا آلماینچه یانداغی الوغ بستاننی یاندروب دخی « کالومنا » قلعہسی ایله یول اوستنده گی روس قویله لرون نالاب فزانده فایتوب کینکلر . بو واقعدهن صولت بیش یلقه قدر الوغ محمد خان حقتند تاریخ کتابلرنده بئر خبر ده کور لیمدر، هول آرا ده فزان شهرن اوزننه تعمیر قلوب نورلی و لاینلردن جبولغان عسکرنی ترتیب کا صالو بلان مشمول بولغان ایمش دیلر .

(۱) برنجی سی ۱۳۹۹ نجی یلده ایکنچی سی ۱۴۳۱ نجی ده بولغان .

(۲) فیدرئسکی ماناسطیر اورنلرنده .

۱۷۷۷ نەچى بىلەن الوغ محمدخان كۆب ەسكەر بلان باروب « نىژنى ناۋگورد ە نى الشان، آندىن ۱۷۷۷ نەچى بىلەن قىش كۆتۈرۈش ە مۇرم . قىشقا سېنە بارغان، مۇر مۇسكار كىنازى « ۋاسىلى . زور ەسكەر بلان فارشى طوروب فوالاب بېرگان اېشى مۇرم دىن نىژنىغا كېرى قاپتوب بولدى . كۆب روس خلقىن اسېر اېتوب و كۆب مال لرون آلوب قاپتوب كېتكە . نىلر، دىخى شول (۱۷۷۷ نەچى) بىلەنك باز كۆتۈرۈش الوغ محمدخان نىك اېكى اوشلى (محمود بىلەن مەقبۇب) ەسكەر بلان باروب « سوزدال . ولايتلارون نالاب بورگانلر اېشى . مۇسكار مۇسكارى « ۋاسىلى ە ەسكەر بلان الارفە فارشو كېلوب « سوزدال . بىلەن سى بائىدە زور صوغىش بولغان، تانارلر بىكۆب مۇسكار كىنازى « ۋاسىلى » نى اوزىدە طوروب اسېر اېتوب آلتانلر، بو ۋاقىت ۱۷۷۷ نەچى بىلەن اېيول ۱۷۷۷ بولغان . (۱) روسىيە ەكىمدارى اسېر بولغاننى اېشوتكەچ مۇسكار خلقىدە بىلار، قاپتوب، حىسرت ەلەك زور بولغان بىلەن كەگەنە زور اېيوب كېلىگان مۇسكار مەلۇمكى نام مەلۇمكى اېرەكەن . تانار مۇسكارى « ۋاسىلى » نىك اسېر اېتلىگانون بىلەنر اوشون مۇسكارىنى آلتون مۇسكارىستىنى آلوب مۇسكارىگا آناسى اېلە خانونىنە بېرگانلر، اوزىن « نىژنى » غە الوغ ەمد خان حضورىنە آلوب كېتكەنلر، خان اوزى نىك ەسكەرى بلان مۇسكار « ۋاسىلى » نىدە آلوب نىژنى دىن « نۇر مۇش » قىشقا سېنە كېلىگان . الوغ ەمد خان اسېر بولغان « ۋاسىلى » نىك دىشمانى « بورى » اوشلى « شىماكو » بلان مۇسكارىشۇ اوشون اوز طرفىستىدىن كىشىلر بېرگان . اگۇردە خان طرفىدىن قوبىلغان شىرطلرغە راضى بولسە آنى مۇسكارى الوغ كىنازلك گەۋەبىقى بولغان . اول مۇسكارىشۇ اوزا قىشقا نازىلوب شىماكو طرفىدىن غوللى خېرلر اېشوتول باشلانغان : « شىماكو » خان طرفىدىن بارغان اېلچىلرنى اولترگان اېشى دىيىپ بالغان خېرلر نازىلان دىخى قزاندىن دە خوللى خېرلر اېشوتول باشلانغان : باشا كىنازى

(۱) روسلر بلان نېچە بوز بىلەن شەجە صوغىشوب كېلوب بىلەن بىلەن پادىشاھلرنى نىك بىر سېنە بو قىش الوغ غنىمەت آلو مۇمكىن بولمىغان .

«آلى بى» (۱) قزاننى آلوب اوزن قزان حڪمدارى دىب اعسلان ايتكان ايش دىب. شول سببلى الوغ محمد خان كنان «ۋاسىلى» نى كوب آقچە آلوب (۲) وتورلى شرطلر قويوب مسكاوگا قاپتاروب بىرمك بولغان. «ۋاسىلى شول شرطلرنىڭ پارچە-سندە قىلپ ايتوب اوزىنىڭ فونلوپنە بىك شادلانوب انچى اوكتايدە اوزىنىڭ بايلرلىرى بلان قورمش قىلغەندىن قىلپ مسكاوگە قاپتوب كىتكەن، كنان ۋاسىلىنى مسكاوگە ايلتوب قوبارغە الوغ محمد خان اوز طرفىدىن كوب ايلچىلر بىرگان. شوندىن سوڭ قزان بلان مسكاو آراسىدە كنان II انچى ۋاسىلى زمانىدە (۱۷ يىل مىقدارى) نانولق بولغان، صوغش بولماغان. كنان «ۋاسىلى» نى فوتقارو-فوتقارماو حقىدە تاتار كنانلىرى ومرزالرى آراسىدە زور اختلاف بولغان. خاننىڭ اوغلى محمود (مىمىك) اوزى اسىر ايتكان «ۋاسىلى» نى فوتقاروغە راضى بولماغان. بىلكە مىمىك اسىر ايتوب پتون مسكاو مىمىك قزانغە ئايىتوب ايتوبگە اجنهاد قىلغان. اما خاننىڭ باشقە اوغلىلرى (قاسىم، يعقوب، يوسف) مسكاو كناندىن اوز قاندىلر بىنە تورلى وسىدەلر آلوب (۳) بەش مرزالر ايل فوتقارو حقىدە اجنهاد قىلغانلر، شول سببلى شاھ زادەلر

(۱) مىسقاد الاخباردە «على بك». روس لىتويىس لىرىدە

«Казанский Вотчикъ Алибей» دىب يازغان

(۲) كنان «ۋاسىلى» نى فوتقارو اوچون روسىدەن ايككى يوز مىڭ سوم آقچە آلمانلر ايش.

(۳) مىلا كىتوب تاتار كنانلرنى ومرزالرنى مسكاو خىدمىتىدە قبول ايتوب آلاغە قاندىلار اوچون شەرلر مىمىك و خىلىغە بىردىرە قىلپور ايتكانلر، كنان «ۋاسىلى» بىر اسىرلردىن قوتلوب ايككىچى سىدە الاصلدىكى: ۱۴۴۶ نىچى يىلدە «بورى» اوغلى «شىمسىكور» قولىدە توشكان. شوندىن سوڭ شىمسىكور اوزى مسكاو حڪمدارى اولوب اسىر ايتكان ۋاسىلىنى سوقر ايتوب (يعنى كىتوب چىقارپ) «اوگىلىچ» قىلغەنىدە جىسكا بىرگان، اوزى مسكاو حڪمدارى بولغان. «شىمسىكور» «ۋاسىلى» شە ايتكان ايش: «نى اوچون روسىدە تاتارلرنى كىتوب آلاغە قىلغەلر قىلغەلر بىردىرە!» تاتارلارغە مىمىك قىلپ قىلغەلر خىستيانلرنى رحىمسىز جىلغە سالدوڭ» دىو.

آراسنده دشمانلى بولغان. خانك الورغ اوغلى مەنك آناسى ابل كچى
انسى بومىنى ملاك ايتوب قزانده اوزى خان بولغان ايدش، شول
وتنده قزانده حكمدارلىنى دەسوا نلغان بلفار كىزى «آلى بى» نى دە
اولترگانلىكى معلومدر. (۱) الورغ محمدخانك ابكى اوغلى (قاسىم،
بەغوب) مەنك دەن قاجوب چىركاس بربنە كىتكانلار.

الورغ محمد خانك قاينە وفات اولغانى نىمىن معلوم نەوگىل ؛
فور مېش شەرىندەسى، با كە قزانغە قايتوب اولگانى .

الورغ محمد خانك دوست و دشمانلىرى ابل نلغان مەاملار نىدىن
عقللى، ندبىرلو و دىجاعتلو آدم بولغانلىقى آكلانادر. مشهور روس
مۇرغى «كارامزىن» الورغ محمدخانك صوغشده اسىر ايتولمىش
برروس مأمورىنە نلغان حرمت و التىقاتى حقدە بوروشلى يازغان:
« بوروشلى حرمت (تعظيم قلو) نك مئالى و خشىلار آراسنده بىك
سىراك بولور » دېر (۲)

محمد خان (محمد توك ، مەنك)

(۱۴۶۵ — ۱۴۶۴)

قزانده نانار خانلىرىك ابكىسى سر محمود خان بولغان .
بو آدم اوزى مەنك آناسى الورغ محمدخان ابل كچى انسى بوسىنى

(۱) «و خبرلەر روس ايتوب سارنده شول روشلى يازغان ،
اوز مەنك تاريخى كىتابلارنده قزان خانلىرى حقدە اناقتى جەرلەر بوق .
Примеръ чести Между Варварами весьма
Ръдкнн .

بو كە واقەسى شول ولتان: ۱۴۳۰ نچى بل كىتوبوز كىتوبوندى،
آلتون اوردە «كىتوبى» روسىيەنىگ لىتوا ولايتلار سده
صوغشوب بوروب «مەنك» قلغەن ضبط ايتكان قلغەنى آلا آلسد .
بىناج عسكربانلىقى «گرىگورى پراتسيف» نى سىلەق قلدوشلار دېو بىمىن
ايتوب بىكلى قلغە اجندن آداب جافروب چىنارغان هم اسر ايتكان .
آلتون اوردە «كىتوبى» الورغ محمدخان خلقى عادتى (وغدىنى) رىقابە
قلىب «آيدار» نى بىك نىلغە لاسكان «گرىگورى» نى حرمت و تەتقىم
برلان آراد ايتكان .

دخى فزانىڭ اوڭلى حىمدارلارنىڭ «آلى بى» (۱) اسملى بىر بىلغار كىنازى دە لولنروب ۱۴۴۵ نىچى بىلنىڭ كوز فصلىدە فزانىدە اوزى خان بولغان ابىش .

الوغ محمدخاننىڭ ابىكى اوفلى (فاسىم بلان يعقوب) برادرلىرى مەنكەدن فاجوب چىركاس بىرىنە كىتىكانلار، آندان كوب اخباپلىرى بلان ۱۴۴۶ نىچى بىلدە سىكاوگە بارغانلار. الوغ كىناز اللىچى ۋاسىلىنى اسىرلىكىدىن فوتقاروب بائادىن مسكاو كىنازلىقىغا قايتارورغە طرشقانلىقلىرى اوچون اوزلىرىنە ۋاسىلىنىڭ ئىقتىدىن بىلوب روسىيە خىدمىتىنە كىرىمك بولغانلار . اول وقتىدە روسىيەدە الوغ كىنازلىق قىلىدە // نىچى «ۋاسىلى» بلان «شېباكو» آراسىدە زور نىزاع بىلوب بوناتار كىنازلىرى اوزلىرىنە ايبارىغان ئاتارلىرى بلان مسكاودىن «شېباكو» نى ئالاب چىقاروب // نىچى «ۋاسىلى» نى بائادىن الوغ كىنازلىق گە ئوربارغە باردىم ايتىكانلار .

كىناز «ۋاسىلى» بوناتارلىرى زور ئىقتىدىن بلان قىبول ايتىوب روسىيە خىدمىتىنە قىبول ايتىكان .

فاسىمفە خىيانتسىز خىدمىتى بىراپرىنە ۱۴۵۲ نىچى بىلدە «مىشچەر» قىلغىسىن مىلكىلاب بىرىگان .

شول وقتىدىن فاسىم خانلىقى باشلانغان . هر طرفدىن ابىكى يوز چاقىرم مىقدارى بىلوب حاضرگى فاسىم، بىلانما، شاتىسكى، نىمىنىكى ئوبازدارى آنىڭ مىلكىدە بولغان .

۱۴۷۱ نىچى بىلدە (بىرىنچى خانى فاسىمنىڭ وفات ايتىكان بىلارنىدە) مىشچەر قىلغىسىن «فاسىم» اسمىنە كوچىورگە امر ايتىلگان .

مسكاو حىمدارلىرىنىڭ ئاتار كىنازلىرى روسىيە خىدمىتىنە قىبول ايتىوب شىرلىرى مىلكىلاب بىرىنى ئالارنى ئاتارلىرىغە (خىصوصا فزانىدە) فارسى ئورال ايتىوب طوتىو اوچون بولغان . بو كىنازلىرى اوزلىرىنىڭ ئاتارلىرى بىلا هر وقت روسىيەنىڭ دىشمانلىرىنە فارسى ئاتىلى عىسكىر بىلوب بارورغە حاضر طورغانلار .

محمود خان اولدانوك مسكاوگە دشمان بولغانلقدن الوغ كنان « ۋاسىلى » نىڭ دشمانى « دىمىترى شىما كو » بلان خىرلاشوب آنىڭ طرفدارى بولغان .

۱۴۴۶ - ۱۴۴۸ نچى يىل لردە قزانلىق ارچىر مشلر بلان برگالاشوب « اوسىبوك ، نىزگارود ، مورم ، ۋلادىيەر » ولابنلرىنە هجوم ايتكانلر . محمود خان زمانندە قزاننىڭ سىياسى وسودا جەنلرى زور ابوب شەرتى تارالا باشلانغان . ۱۴۵۵ نچى يىلدە مسكاومىتراپولىتى « ابونا » اوزىنىڭ ابىكى خىدمىتىكارى بلان قزانغە تورلە جاننىڭ نىرى لىرى سانارغە يېرگان . قزان معتبرانلردى « شاپتەك » اسملى بىر تورەگە خط يازوب آنى « دوست ، دىب توبانچىلىك بلان اوتىنگان ايمش : محمود خان حضورندە مىتراپولىتى باقلاپ آنىڭ اوچون خاندن ياردم استاۋى . محمود خاننىڭ قزان حىكمدارى بولوب نىچە يىل عمر ايتكانلىگىن تەيىبن معلوم نوگل ، لىكن ۱۴۶۱ نچى يىلدە سلاست بولغانلىقى معلوم ، ۱۴۶۴ نچى يىلدە وفات دىگان خىرلر بار .

۳

خليل خان (۱۴۶۴ - ۱۴۶۷)

محمود خاننىڭ وفاتندىن سوڭ اورنىنە الوغ اولغلى خليل خان بولغان . اول نوغاي حىكمدارى نىبىرنىڭ قزى « نور سلطان » نى خاتونلىقىغە آلغان . خليل خانغە اوزىنىڭ انىسى ابراهيم غلبە قىلغان دىلر . (۱) اورندىن شول توشرگان ايمش . شوندىن سوڭ وفات بولسە كىرالى ، بالالارى قالماغان ، فقط بىر خاتونىغە قالغانلىقى معلومدر . خانلىق مىدى اوزاق بولماغانلقدىن خليل خاننىڭ تارىخى آچى معلوم نوگل .

ابراهيم خان (۱۴۶۷ - ۱۴۷۹)

خليل خاننىڭ وفاتندىن سوڭ اورنىنە انسى ابراهيم (بن محمود) خان بولغان . ابراهيم خان قزان تەختىنە اولطروى بىرل آغاسى خليل

(۱) مستفاد الاخبار - ۱۲۸ نچى ص .

(۲) مستفاد الاخبار خىرنىچە - ابراهيم خاننىڭ پادشاهلىق مىدى ۱۹

يىلدر ، بو خطا بولسە كىراك .

خانیدن طلی فالغان جیگگاسی نور سلطاننی باش خانو نلقفده آلفان.
 فزان معتبر انلری نك كوبسی ابراهیم خاننی بار اتماینجه آناسی ایل بر
 طوغده آغاسی (هم اوزی نك اوگی آناسی)، روسیه خدمتده بولغان،
 فاسیم برله خدر لاشوب آنك وسطه سی ایل ابراهیم خاننی نوشورور گه
 اجتهاد قیلغانلر هم آنك اورنینه فزان خانلقینه فاسیمنی اوزن چاقرغانلر. (۱)
 شول سببلی فاسیم فزانغه صوغوش بلان بارو اوچون مسكوكنازی
 III نچی ایوان دن عسکرو صور اغان. ۱۳۶۷ نچی یل كوز كوئنده
 (کار امزین خبرنچه ۱۴ نچی سنتابرده) فاسم خان اوزینه تابع ناتار لری
 و مسكوكو عسکری ایل فزانغه بونالگان. مگر «زؤینبگ» اورماننك
 فزان عسکرینه اوچراپ کیوی فاینوب کیتار گه مجبور بولغان، چونکه
 فزان خلقی مسكوكو عسکرون ایدل آرفلی چهار ماغان قاید بار سه
 شونده اوق و ملطق برلان فارشی طور فسان. فزان خلقی نك بهض
 صنفی ابراهیم خان طرفداری بولغان هم فزانغه تابع بولغان چیرمش
 طائفه سی ده روسلرغه بیک نفی فارشی طور فغان. مسكوكو عسکری
 بو سفر ده کوب مشقتلر گه نوشوب بیک زور چقالر کورگان.
 اول یل کوز بیک صالقم هم کوب جاوم بولغانلقدن روسلرنك آرتلری
 تمام بتکان، کوب آنلری اولب شولار نك ایتلرون آشارغه مجبور
 بولغانلر هم کوب فورال و باشقه اسبابلرون ده تاشلاب کیتکانلر
 ایمش (۲) شولوق ۱۴۶۷ نچی یلده فزانلی لر ابراهیم خان نك اوزی
 بلان «اوستیوک» فلقه سینه هجوم اینکانلر هم «ؤبانکا، گالیچ»
 ولایتلرون صوغوشوب آلفانلر. ۱۴۶۷ نچی یل دیکابرده هم ۱۳۶۸ نچی
 یل غینوارده مسكوكنازی III نچی ایوان فزانغه یاگما عسکر یبرگان.
 قش کونی بولغانلقدن بو سفرلرنده ده، گرچه فزانغه قدر کبلسه لرده،

(۱) «مستفاد الاخبار» خبرنچه - فزان امراسندن عبداله مؤمن اسملی
 کسه برنیچه بکلر برله اتفاق قلسوب ابراهیم خان دن شکایت
 اینوب فاسیملی خانلقه چاقرغانلر ایمش.
 (۲) مستفاد الاخبار - ۱۲۸ نچی ص.

گوب جفالر كورب هيچ نتيجه سز فايئوب كيتارگا بيجور بولغانلار ، چيرمش برلرون صوغشوب آلوب آلارنى غنسه تالاب كيتكانلر ، روسلرنك ايكنچى عسكرى ۋيانكا طرفندن ۱۴۶۸ نچى يل باز كوندە قزانغه كيلورگا نيوشلى بولغان ، اولر روسلر ۋيانكا يلفه سى ايله كاماغه قدر نوشوب ۋيانكا بويىندە چيرمشلرنى ، كاما بويىندە قزان صودا گر لرون تالاب كيرى فايئوب كيتكانلر . ۱۳۶۸ نچى يلده روسلر قزانغه اوچونچى مرتبه سفر قلغانلر ، كوستر اما ، مورم ، نيز گارود ولايتلار نده بر نيجه مرتبه قارا قارهو كيلوب صوغشقانلر ، روس عسكرى بر نيجه اورنده غالب بولسده . آخرنده هيچ فائده سز فايئوب كيتارگا بيجور بولغان ، مقصودلرينه ايرشه الماغانلر . روسلر كوب مرتبه مغلوب بولسده ، ۋيانكا ولايتلرون آلغان آچودن مسكاو كنانزى III نچى ايوان ابراهيم خانغه قارشى ۴ نچى مرتبه عسكەر بيراگان : ۱۴۶۹ نچى يلده مسكاونك زور عسكرى ايدل بويىنجه كيمه لر بلان قزانغه يونالگان . عسكەر باشلى قناز « بيززوبنسف » بولمان . صلح خبرلرى بورتول باشلاغانلقدن عسكرنك كوبراگى « نيزنى ناۋگورد » قلفه سنك طوقتاب قالغان ، شول وقتده روس عسكرىنك برنوخ سى (لوز احتيبارى ايله صوغشقە بارو اوچون چيولغانلرى) رخصتسز قزانغه كيتوب ۲۴ نچى مايدە ابرنه بلان (تاك وفتنده) شهر چيىندە گى بيسنه گا هجوم ايتكان . يوقلاغان خلقنى تالاب ، اولتروب كوب مال آلوب روسيه چيكلرينه فايئوب كيتكانلر ايشى . (۱)

روسلرنك كوب مرتبه سفرلرى فائده سز ، ضررلى بولوبغه قالساده . بيشنچى مرتبه كيلولرى بيك اوگقان ايشى ۱۳۶۹ نچى يل سنابرده مسكاو كنانزىنك برادرى كنانز « گيورگى » زور عسكر بله ن كيلوب روسلر قزاننى هر طرفدن محاصره ايتكانلر ، شهر اچندن چغوب هجوم ايتكان اسلام عسكرن پگوب شهردن صو يولن

(۱) فوكس خبرنچە قزانلى لر طرفندن بيك كوسى اولتراوب قالغانلرى كبرى فايئوب كيتكانلر ايشى .

اوزگانلر ایشی هم شهر یاننده غی بسته لرون یاندروب بترگانلر، شول سببلی باشقه چاره تابا آلمانلقدن ابراهیم خان صلح قلمشورغه صورغان هم روسلرنک صورغانن بارینده بیوررگه راضی بولغاچ - آلا ر فایتوب کینکانلر.

فرق بلدان بیرلی فزانده لسیرلکده طورغان روسلرنی بارمقنده فوتقارغانلر ایشی: شوندا ان صولف ۱۴۷۸ نهی یلغه قدر قزان برله مسکو آراسنده صوغش بولغانان، شولای بولسه ده قزان خلقی نیک مسکوگه دشمانلی ابراهیم خان نیک وفاتینه قدر بنماگان. مسکو کتازی اا نهی ابوان نیک «ناؤگورود» خلقی بلهین نزاع لری بولغانلقدن «ابوان» بکلگان دیگان شهر لرگه اشانوب ابراهیم خان ۱۴۷۷ نهی یلده عسکر بلهین ویا تگا، لوستیولک طرفلرینه کینکان هم شول یل نیک مای آینده فزانده بینه روس عسکری کیلوب بنگان. ابراهیم خان دخی صلح قلمشورغه مجبور بولغان ایشی.

ابراهیم خان ۱۴۷۹ نهی یلده وفات بولوب اوزندن صولف ابکی خانونی و بیس اوغلی قالدان. باش خاتونی نور سلطان دن ابکی اوغلی: محمد امین هم عبد اللطیف طوغان.

۵

الهام خان (۱)

(۱۴۷۹—۱۴۸۷)

ابراهیم خان نیک وفاتندن صولف قزان معنبر انلری آراسنده زور اخلاف بولوب بر نوح سی آذک صولفیه اسملی خانونندن طوغان الوغ اوغلی الهامنی خان ایشیک بولغان، ایکنچی لری نور سلطان دن طوغان کچک اوغلی محمد امیننی قویماق بولغانلر: قزان خلقی نیک بو نزاع سینه دون صوی ایل ایل آراسنده کوچوب یورگان نوزدای طائفه سی ده قاتشقان. نوغای پارتیه سی الهامنی باقلاپ مسکو پارتیه سی محمد امین دارفداری بولغان. الهام نیک خانونی نوغای طائفه سندن بولغانلقدن نوغای (۱) روس تاریخلرنده کوبستهجه علی (آلی) دیب یازغان.

مرزالرى آنڭ طرفىدە بولغانلار اېمىش . ابراهيم خاننڭ وفاتىدىن
 سوڭ محمدامىننڭ آناسى نورسلطان قىرىم حىكمىدارى مىڭلى گراى خان-
 غە خانوئىلىقى بارغان ، مىڭلى گراى خان مىسكاو كىنازى اېۋاننڭ دوستى
 بولغانلىقىدىن مىسكاو پارتىيەسى محمد امىن طرفىدە بولغان اىزىدە نوغاي
 پارتىيەسى بىكوب ابراهيم خاننڭ الوغلى الهام قزانىدە خان بولغان .
 شوندىن سوڭ مىسكاو كىنازى III نىچى اېۋاننڭ قزانغە دىشمانلىقى آرتوب
 محمدامىن بلان انسى عبداللطىفىنى مىسكاوگا چاقىروب روسىيە خىدمىتىغە
 قىبول اېتىكان . محمدامىن گا (فائىدەلانىو اوچون) اوفا يىلىغەسى بىسويىدە
 «كاشىرا» قىلغەسىن مىلكىلاب بېرگان هم اول اندە ۱۳۸۷ نىچى يىلىغە قىدر
 طورغان (۱) عبداللطىفىغە باشقىە قىلغەلار بېرولسىگان . مىسكاو
 كىنازى « اېۋان » محمدامىننى قزانغە خىسان اېنو اوچون
 طىرشىق بولوب وعدە اېتىكان . قزان مەلىكىنىنڭ عدودىدە قويىلغان
 روس عىسكىرى كون بىكون قزانلىلار بىرلە صوغىشونى كىتوب طورغان
 محمد امىن بلان عبداللطىفى آغاسى الهام خانغە غايىت دىشمان بولوب
 مىسكاو كىنازىدىن قزانغە عىسكىر بېرونى اوتىنگانلار ، قزانىدە الهام خان
 طرفىدىن تورلى اوصاللىقار ظاھر بولوب خلىق آنى ياراتماس بولغان
 اېمىش . قزاندىن مىسكاوگا اېلچىلار بېروب اېۋاندىن محمد امىننى خانلىقىغە
 صوراقانلار ، شوندىن سوڭ مىسكاو كىنازى ۱۴۸۷ نىچى يىل ماى باشىدە
 زور عىسكىر بلان محمد امىننى قزانغە بېرگان ، عىسكىر باشلىقلىرى كىناز
 «خولەمسكى ، آبولېنىسكى ، رىابلو فسكى» لار بولغان . الهام خان عىسكىر
 بلان روسلارغە قارشى چىقوب زوبە يىلىغەسى بويىدە قاتلى صوغىشقانلار
 اېمىش ، مگر مىسلمانلار بىكلوب قزانغە قاچوب قايتقانلار هم شىھەر اچىنە كىروب
 بىكىلەنگانلار ، روس عىسكىرى ۱۸ نىچى مايدە قزاننى محاصىرە اېتىكان ، اوچ
 آطنە اوتىكاندىن سوڭ (۹ نىچى اېيوندە بىر آز صوغىشقاندىن سوڭ) روسلار
 قزاننى آلتانلار ، الهام خان شىھردىن چىقوب روسلارغە اوزى بېرولگان ،

خاننی آناسی، خانونی هم ایکی انسی (مالیندار، خدای لوف) (۱) بلان برگه اسپر ایتوب روسیه غه آلوب کینکانلر. بو خبرنی ایشتوب مسکوده شادلق دن زور بیرام باساغانلر، شوندن صوڭ ایلچی ایلان اوزی نڭ کنازک عنوانینه «بلغار پادشاهی» دیگان اسمنی ده نوشقان (۲) اسپر اینلگان الهام خاننی خانونی بلان «ژالوگدا» قلعه سینه بیرگانلر، آناسی بلان ایکی انسی «بیلو اوزیرا» غه بیرگانلر، مسکو کنازی نڭ امری ایله فزاندی محمد امین نی خان ایتوب بولغان الهام خان طرفداری بولغان فزان کنازلرون، اولانلرون اسپر ایتوب مسکوگا آلوب کینکانلر، آلارنڭ دیندن چغارغه راضی بولماغانلرون حبس کا سالغانلر، بعضارون اولم جزا سینه بیرولگان. الهام خان اسپر لکده «ژالوگدا» قلعه سنده وفات بولغان، آناسی بلان بر انسی (مالیندار) «بیلو اوزیرا» ده وفات بولغانلر، ایکنچی انسی (خدای لوفنی) عبس دی چغارتوب ژبایکی کناز اوز بانینه آلدیرغان هم دیندن چغوب خریستانلکنی قبول اینارگا نوشقان. شوندن صوڭ آکا اوزی نڭ «بۇداکیه» اسملی فزنی خانونلغه بیرگان. (۳) بو ناتار کنازی دیندن چغناج «پیطره اسملی فویلوب بر یلدن صوڭ اولگان.

۶

محمد امین

(۱۴۸۷ - ۱۴۹۶)

محمد امین ابراهیم خان نڭ او چونچی اوعلی، آناسی نڭ وفاتندن صوڭ فزاندی خان فویو حقنده تورلی نزاغ وفتنه لر بولغانلقدن انسی عبداللطیف ایله روسیه غه کیتوب ۸ یل مقداری «کاشیرا» قلعه سنده

(۱) ریچکوف خبرنچه - خدای بوردی اسملی.

(۲) «Государь Болгарскій»

(۳) لیزوف خبرنچه - سگلسی دیب یازلغان.

(Скноская история)

طورغان، آناسى نور سلطان قريم حكمدارى ميگلى گىرلى خانىڭە خاتونلۇقى باروڭ آندىن صاحب گىرلى اسمى لوفلى بولغان.

محمد امين، آغاسى الهام خاننى روس مىكسى اسپر اينوب آغاندىن صوك ۋىلىكى كىناز ابۇاننىڭ ياردىمى بىلەن قزاننىڭ خان بولۇپ اولطرغان، روسىيەگە مېچ خىيانتسىز اطاعت قىلىش شەرتى بىلەن مېمىن ايتىكان شوندىن صوك مىسكو كىنازى قزاننى بىئونلاي اوز مىلكىنىڭە ساناب بورتە باشلاغان ھەم اوزىنىڭ كىنازلىقىنىڭە «بىلغار پادشامى» دېگەن اسمىدە قوشقان، ۋىيانكا ولايتلىرىنى ياكىدان اوزىنىڭە تابع ايتىكان.

قزان خانلىرى مىسكو كىنازلىرىنىڭ امرى بىلەن قوبىلغانلىقىدىن روسىيەگە حاجت بولغاندە مىسكو بىرلە ياردىم ايتارگا تېوشلى بولغانلىرى (۱) محمد امين خان قزاننىڭە كېلۇپ اولطرغاندىن صوك اوبلانرگا (يەنى اوزىنىڭە خاتون آلورغە) مىسكو كىنازىدىن رخصت صورافانلىقى مەلۇم بولدى. محمد امين خان ھەر وقت مىسكو فائىدەسىنىڭە قىلىش قىلۇپ لوزىنىڭ تىوابىلىرى بىلەن كۆپ ظلم و نارلىق كېتىرگان، ھىلى كۆچلەپ خانون قىزلىرىنى مىسكو ايتىكان اېش. قزان خلقى محمد اميننىڭ روسلىرىنى بافلاندىن ھەم روس كۆپىنچىلىرىنىڭ سودا ئىشلى بىلەن قزاننىڭە كىرۇپ ابر كىنلاب يورۇلدىندە بىك نىر تىلانگان. شول سېببى قزان مىسكو خانلىرى (كىناز ومېرزالىرى) محمد امينگە دىشمان بولۇپ قزاننى بو ئالدىدىن قوزقارور اوچون دېھ ياشىرنىڭ بىلەن شىبان حكمدارى (مىبىرىيە خانى)

«ماموقى» نى خانلىقىگە چاقىرغانلىرى. ۱۳۹۶ نىچى يىلى قىش كۈنىدە ماموق قزاننىڭە كېلورگە چىققان، لىكىن محمد امينگە ياردىم اوچون مىسكودىن مىسكو بىيارگانلىكىنى اېشتوب بولدىن كىمىرى قىتوب كېتىكان. روسلار قزاننى سانلارغە مىسكو قالدېرمايىچە مىسكوگە قىتوب كېتىكانلار، قزان اوغلىرى ماموق بىلەن بىك دوست بولۇپ ھەمان خىرلاشپ طورغانلىرى، شول واقىدەدىن ھەر آي اوتىكچ ماموق ياكىدان قزاننىڭە كېلۇپ قزان

(۱) شۇلابوق محمد امين خان ھەم سېرىيە خانى ماموق قزاننىڭە ھىجۇم ايتىكاندە مىسكودىن ياردىم صورافان.

و دوستلری ذك یاردمی بلان خانلقفه اولطرغان. محمد امین خاننی قرانندن قولاب چغارغانلر هم اول مسکلوگه فاچقان .

الهام خاننی ذالوگداغه بېروب قرانغه محمد امیننی کینروب قویغانندن صولف مسکو کنازلری قراننی اوز نېمه لرندە ساتاب یورته باشلاغانلر، قران خانلرینه مسکو کنازی ذك رخصتندن باشقه خاتون آلورغەده مکن بولماهان .

قران خانلری ذك بعض لری بتولری مسکو فائده منهنه کوزانوب طوروب اوز نېمه لرینی ذك ضررینه اش فلا باشلاغانلر، شول سببلی قران خانی خانلری ذك بـ و روشلی معامل لرینه راضی بولماهنجه کوب مرتبه فتنه کونارگانلر، بعض وقت روسلر ذك خلافینه، بعض وقت اوز خانلری ذك خلافینه اش قلوب قراننی مسکو نېمه سندن چغارورغه بیک طریشقانلر. خانلرنی برتوشروب بېر قویوب اولز لکسنز آلشدروب طورغانلر، محمد امین خان قرانندن قوولوب کینکلندن صولف روسبەده قالغان، فائده لانوب طورو اوچون آکا «کاشیرا، سیر پوخفی، خانوب» قلعه لری بېرولگان . اول آندەده اوزی ذك اولچاوسز حربصلغی بلان مشیور بولوب خلققه کوب جفالر و آورلقلر کینرگان .

۷

ماموق خان

۱۴۹۶ — ۱۴۹۷

ماموق قران خانلقفنده اوزن لوزاق طوننا آلماهان: مالغه اولچاوسز حربصلغی ایل قران خلقن اوزینه دهمان اینتکان، سودا گرلر ذك مالارون و قران معنبرانلری ذك هر تورلی ملک لارون ظلم و جبر ایل آلوب. حتی اوزن خان اینتوب قویوه اجتهاد قلعان صنف غەده کوب جبر و ظلم اینتکان. ماموق خان بر مرتبه قرانغه تابع بولغان طائفه لرنی (یعنی اوز خلقن) نالار اوچون قرانندن ارچه قلعه سینه چخوب کینتکان، آر برارون نالاب فایتقان و قنده قران بائنتک کوب

قرالى خلق كورگان. بىو خلق - ماموقنى قزانغه كىرتماس اوچون شهردن چغوب فارشى طور وچىلار ايكان. هم شولار «بىزگا خلقنى تاللاوچى خان كراك نوگل» دىب ماموقنى قولاب بىرگانلر، شوندىن صوك ماموق نوغاي بىرىنه كىتوب يولده اولگان. (۱)

شول اراده قزاندىن مسكاوگا ايلچى لىر بىرگان. كنان ۱۱۱ نچى «ايوان» دن اول عفو اوتنوب واطساعت فلونى شرط ايتوب خانلقغه ابراهيم خاننك اوچونچى اوغلى عبداللطيفنى صورغانلر. كنان «ايوان» شول شرطلرغه راضى بولوب ايتكان ايمش: (قزان هر وقت ابراهيم خان نسل لىرىنك ملكنده بولور» دىو. مسكاوده قزان ايلچى لىرى تىكرار محمد اميننى بىر ماونى اوتىنگانلر هم ايتكانلر ايمش: «آندىن بىزنىك اوزمىزگا وختونلر مزغده كوب چفا وخورلىق بولدى» دىو. ايلچى لىرىنك عدىن قبول ايتوب كنان «ايوان» عبداللطيفنى بىرورگا وىك ايتكان.

۸

عبد اللطيف خان

(۱۴۹۷ -- ۱۵۰۲)

قزان خلقىنك عدىن قبول ايتوب مسكاو كنانى «ايوان» قزانغه ۱۴۹۷ نچى يلدە عبداللطيفنى بىرگان. اول ۱۴۹۶ نچى يلدە قزاندىن قولوب كىتكان محمد اميننك برطوغمه انسى (يعنى ابراهيم خاننك نور سلطان اسملى خاتوندىن طوغان اوغلى)، آناسى نىك وفاتدىن صوك آناسى بلان قىرىمغه كىتكان بولغان، آندىن شول يلدەغنه يعنى ۱۴۹۷ نچى يلدە مسكاوگه -- روسيه خدمتىنه كىلگان ايكان. مسكاو ملكنده تركله نوب طور و اوچون آشا «زۇبىنگورد» قلفهسى بىرولگان (بارچه تولولارى بلان)، يعنى «رتورلى تولولارنى شول شهر خلقتىن جىوب آلورغه بولغان» (۲) ياكى خاننى قزان تخمىنه

- (۱) بعض لىتوپس لىرىنك خبرنچه ماموق سىرگا قايتوب كىتكان ايمش.
- (۲) قزاندىن قولوب كىتكاندىن صوك مسكاو مملكىتىده محمد امينگا باي ايمىنىلر بىرولگان. مثلا «سىرپوخف، كاشىرا، خاتون» قلعه لىرى بارچه تولولارى بلان) مگر اول آنده انصاف بلانگنه طور ماغان، كوچلك و حرىصلىق بلان خلاقه جبر و ظلم ايتكان.

اولطرتوب خلقین بهین ایندرو اوچون مسکاو دن کنهز «خوامسکی بلان پالینسکی» بیرو لگان. «بارچه کنهزارنی، اولانلرنی وعوام خلقنده اوز دینلری بوینچه بهین ایندراسون» دیب مسکاوکنهزندن امر بولغان عبداللطیف خان زماننده فزاندن قولغان ماموق ننگ قرداشی (برادری) «آغلاق» ۱۶۹۹ نهی، ۱۵۰۰ نهی بلارده فزانغه عسکر بلان کبلگان. اولگی سنده مسکاو دن یاردم بیرو لگان، ایکنچی کیلورنده فزانتی اوچ آطنه مقداری عسکر بلان چولقاپ ساتغان (محاصره ایتکان)، مگر فزاندغی روسلر شهرنی بیرماسکه بولشقانلر.

ماموق خاننی نوشرگان اچودن تارتشقان و دشمانلاشقان نوغای حکمداری ننگ چیرندن عبد اللطیف نی مسکاو کنازی ساقلا ساده اولده فزاندی اوزاق طورآ آلمغان. ایکی یاقلی بولوب بر طرفینه دوستلق، ایکنچی طرفینه دشمانلق کورساتمک بولغان (یعنی مسکاو کنهزینده هم فزان خلقینه ده ریلان ب یارماق بولغان)، مگر اول بیک تیز سیزلگان. اولگی بلدوق عبد اللطیف خان اوستندن زارلانوب فزاندن مسکاو گه ایلچی لر بارغان، «عبد اللطیف اورنینه محمد امین نی بیهر» دیب صورغانلر؛ شول سبیلی مسکاو کنازی III نهی ایوان بو خاننی تیز نوشوروب وبقا اولاب مسکاو گه کیترو اوچون کنهز «نوزدره ژانی» نی فزانغه بیهرگان.

اول عبد اللطیف نی اسیر ایتوب مسکاو گه آلوب کیتکان، آندن «بیلو اوزیرا» قلقه سینه حبس گه بیهرلوب ۱۵۰۲ نهی بلده شونده وفات بولغان. شوندن صوگ فزانغه خان ایتوب بنه محمد امین نی بیهرگانلر اول اعاسی الهام خاندن طل فالغان جبگگاسن مسکاو کنهزندن صوراب حبسدن چفارتوب اوزینه خاتونلقه آلفان. اول خاتون الهام خان بلان برگا «ژالوگدا» قلعه سنده اوزاق طورغان.

محمد امین خان

(ایکنچی مرتبه)

(۱۵۰۲ — ۱۵۱۸)

محمد امین مسکاو کنازی III نهی ایوان ننگ یاردمی بلان فزانده خان بولوب اولطرساده مسکاو خلا فینه اش قبلا باشلاب روسلرغه

تمام دشمنان بولغان. آنك بو روشلى حر كىتبه قزاننك معتبر انلرى سبب بولغانلار ايمش: آلا قزاننك مسكو گنا تابع بولوى بلان خانلرى ده مسكو كنازىنه اطاعت قىلوب طورويىنه راضى بولماغانلار. محمد اميننك مسكو گنا دشمنان بولويىنه بىگرا ك آغاسى الهام خان دن طلبالغان خانونى سبب بولغان ايمش. اول قزان حائلقندن توشرواگان الهام بلان بر گيا «زالو گدا» قلفه سندن حىسده اولاق طورو سببلى مسكو كنازىنه دشمنان كوزى بلان كنه قراغان. محمد امين خان خاتونن آرنوق بارانقانلقدن آنك تىلاونقه كنه اش قىلغان. (روس لىنو پىسارىنك خىرىنجه خاننك خانونى ابرون هر وقت روسلارغه قارىسى طورو ب مسكو تبعه سندن چقارغه اوندا گان، هول خصوصه قزان معتبر انلرى بلان ده باشرون خىر لاقب طور قان ايمش، ايرىنه اينه ايكان: «سن مسكو طالمنك قلم، بو كور تخطه، ايرنا گنا الهام مثالنده حىس ده اولرسن، پادشاهلر وبارچه خلق سنى تعبير قىلالار، بو خورلقدن فوتل، اوسىنكده مسكو جفا سنى كونارودن عهرت بلان اولو آرنوق» ديو. (۱) هول سببلى محمد امين خاننك ملوزنده اختيارى قالماعان ايمش. محمد امين خان مسكو گنا دشمنانلارن اطهار اينار گنه كتوب كنه طور قان هم اوله فرصت تيز نابلغان. ۲۴ نچى ايمونده باشلانا تورغان مشهور قزان بار مونكاسينه هر طرفدن كوب خلق، كوب مال برلسن روس سودا گىرلى ده كىله ايكان، ۱۵۰۵ نچى يلدە قزانلى ار روس سودا گىرلىن شهر گنه كرتوب آلا رغه كناندن مجوم اينكانلر، شهر ده آلارنى تالاب بعضارون اوتر گالاب پىر كانلر. مسكو كنازىنك قزانده دائىمى طورا طور قان ايلچى سندن اوتر كانلر، اولم دن قاچوب فوتلقان روسلرنى طوتوب نولهاى اور داسينه اسىر ايتوب آلوب كىتكانلر. (۲) قزان ولاينده طوروچن روسلرنى ده خاتونلرى وبالالارى

(۱) زاگوسكىن (۴۵ نچى ص.).

(۲) «فوكس» بو واهه حقنده هول روشلى بازغان: «۱۵۰۵ نچى يلدە محمد امين قزانده بولغان روسلرنك بارچىسنه حتى پادشاه ايلچى ارونه طوتوب يابارغه قوشقان، آلارنك بارچه نىسملرون آلان. روسلرنك حسابى ۱۵ مك قدر بولغان».

بلان بار چه سنده مال لرون آلوب اونر گلاب پئر گلنار، شونندن صوڭ محمد امین اوزی هم قراننڭ کنازلری ده بایغانلر ایهش. خان اوزینه آلتون تاج و کموش صاونلر باصانقان، اولگی کبی نازاندان و آغاچ صاونلردن اعماغان ایمش. یارمونکاه کیلگان سوداگرلرنی شول روشلی ملاک اینکلندن صولف محمد امین خان قران و نوغای غلقندن سبکسان ملک قدر (فرق مک نازار بکرمی مک نوغای) عسکر جیوب مسکاو چیکلرینه ککینکلن. نیزنی قلعه سن محاصره اینکلن، نیزنی نیره سنده گی پاسادلرنی یاندر فاق. شول وقتده نازار لرغه فارشی مسکاو کنازی یوز مک قدر عسکر یبرگان. نیزنی ده روسلر نڭ عسکری آز بولغانلقدن نازار لرغه فارشی طوردرلی قونلری بولماغان. لینژالردن صوغشوب آلقان طوبلری بولغان هم داری ده تابلغان، لکن آنا بلوچی لری بولماغان. ۷ نهی سنقابرده محمد امین قلفه نی آلورغه امر اینکلن هم حاضر لاته باغلاغانلر، نیزنی جسی خانه سنده اوچ یوز قدر لینژا اسیرلری بار ایکلن، «اگرده نازار لرغه فارشی صوغشساگز سزنی آزاد اینه مز» دیب آلارنی چهارغانلر، آلا بیک راضی بولغانلر، لینژا اسیرلرون طوب آتارغه قوشقانلر. شول وقتده بر نوغای کنازی (محمد امین نڭ فابن انسی) کوکرا گینه بیره تیوب اولگان، اول چیز ناسینه بولشور اوچون نوغای عسکری بلان کیلگان ایکلن. عسکر نڭ حر کتی آنڭ تدبیر نه گنه بولغانلقدن اول اولگاج قران عسکری آراسنده نوبیسز لکر ککورله باشلاغان: باشلق لری اولگاج نوغایلر صوغشودن طوقتاغانلر، قرانلی لر صوغشو طرفنده بولغانلقدن ایکی آراده نزاع چققان، نوغایلر بلان قرانلی لر اوز آرا صوغشه. باشلاغانلر، محمد امین خان بو صوغش نی کوچکا گنه طوقتاتقان ایمش. روسلر ولینژا کشی لری بولار نڭ امر ایکی طرفینه ده طوپلردن آنتانلر. محمد امین خان هیچ بر نتیجه سز عسکری بلان نیزارک فابنوب کینار گه مجبور بولغان. شول واقعه دن صوڭ نیزنی ده نوغای مرزاسی نڭ اولگان اورزنده ایلبه کنیسه سی بنا قیلغان. کناز

ایوان یوز مک قدر عسکر جبوب "مورم" فلفه سنده بارور غسه امر اینکان، لکن شولوق (۱۵۰۵ نچی) بلنک کوز کوننده (۲۷ نچی اوکتا برده) مسکو کنازی III نچی ایوان اولگان، اورنینه اوغلی III نچی «واسیلی» اولطرغان، بو کناز فز انلی لردن آناسی نك اوچن آلور اوچون ۱۵۰۶ نچی بل یاز کوننده، زور عسکر جبوب اوری نك "او گلیچ" فلفه سنده غسی برادری "دمبتری" بلان کناز "بیلسکی" نی آنلار و کیمه لار بلان فز انغه بیر گان، آنلی عسکر فوری بردن بارغان. روسلر نك بو سفر لری بیک اوگماغان: ۲۲ نچی مایده روس کیمه لری فز انغه کیلوب طوقتاغانلار، اوزاق، فردن آرغان و کون نك فز ولغندن حالسز بولغان روس عسکری فز انلی لار برلان صوعشورغه طونونغان. روسلر فزان عسکر شهر اچینه قوالاب کرگان وقتده نانار لرنک فونلی آنلی عسکری روسلر نك آرتندن توشوب ابدل طرفندن یول لرون اوزگان، روسلر قاچا باشلاغاچ نانارار بیک کوبسن اوترگانلار، بعض لری بر کولگا توشوب باتقانلار، (۱) بعض لری اسیر بولوب ناناز لر قولینه توشکانلار بیک آزی غنه کیمه ارینه باروب اولطرغانلار، آلا آرندا نالغان مسکو عسکرون کتوب آلفانلار، اول عسکر کیلوب بتکچ کناز "دمبتری" باگادن فز انغه هجوم اینکان. ۲۴ نچی ایسینده (روس سوداگر لرون هلاک فلغاندن بریل بولغانده) روس عسکری آرچه فرنده غی یارمونکاغه کیلوب هجوم اینکان. شول وقتده محمد امین خان روسلرنی بگنانلکدن (الارنک کیری کیلولارندن خبری بولما اینچه) اوزی نك احباب لری بلان آرچه فرنده چادر لارده کیمه و حضورده بیانا ایکان. اول زور یارمونکا وقتنده آرچه فرنده برمکدن آرتوق چادر لار بولغان، کنانندن روس عسکری هجوم ایتوب کوب خالق نی آنلار بلان تابناتوب و اولتروب هلاک اینکان. خالق فورق شهر اچینه قاچ کرگان، نار اوراملرده بر برسین تابناتوب هلاک بولوب بتکانار،

(۱) اول کولنی روس نیتوپس لرنده "نجس کول" (Поганое озеро) دپ یازغان.

محمد امين خان بمان آورو ايله مېتلا بولوب بئون تنى چراختلنگان.
 خان لوزاقى زمان آورو بولغانلقدىن قران خلقى كنانز «ۋاسىلى» دن
 سوراعلىق؛ محمد امين اولگاندىن صوڭ قزانده بىر مرتبە طوروب
 كېتىلگن محمد اللطيفنى خان ايتوب قوبونى. قزانلىق بىر وقت مسكاورگە
 تابع بولوب خانلىرىدە مسكاور كنانزىڭ رخصتى بىلەن گنە (يعنى اول
 بىر گان آدملىرى گنە) قوبيارغە وعدە بىر گانلىق اېمىش . عبد اللطيف
 قزان خانلىقىغا تېمىن ايتوب قوبىلسادە ۱۵۱۷ نچى يىل ئوباپردە مسكاوردە
 وفات بولغان. آندىن صوڭ اوزاق طورماينچە (۱۵۱۸ نچى يىل دېكابدە)
 محمد امين خانىدە وفات بولغان. آنگ وفاتى قىندە مسكاور كنانزىدە
 ۲۶ نچى دېكابدە خېر كېتىرگانلىق ، محمد امين خاننىڭ وفاتىدىن صوڭ
 قزانده سىرايىدىن چىققان الوغ محمد خاننىڭ نىسلى كېسىلدى . محمد امين خان
 اوزىدىن صوڭ (آنا بىر - آنا باشقە) اتىسى صاحب گرايىنى قىرىم دىن
 كېتىرۈپ قزانغا خان ايتەرگە وصىت قىلغان اېمىش . (۱) لىكىن شول يىلدە
 صاحب گرايىنىڭ آتاسى (قىرىم خانى مۇلى گرايى بن حاجى گراي) وفات
 بولغان . اورىنىدە اوغلى محمد گراي خان بولوب برادىرى صاحب گرايىنى
 جېسى قىلغان . (۲)

۹

شاه على خان

۱۵۱۹--۱۵۲۱

محمد امين خاننىڭ وفاتىدىن صوڭ مسكاور كنانزى « ۋاسىلى »
 قزانغا روسىيە خىدمىتىدە طوراً طورغان (قاسىم حىكمەدارى) شاه علىنى
 بېرەدىن دېيىپ معلوم ايتىلگن . قران مەتبەئەلىرى (كنانزلىق ، اولانلىق)
 اوزلىرىنىڭ وىدەلىرى بويىچە مسكاور كنانزىنىڭ امىرى بىلەن قوبىلغان
 خاننى قوبول اېتىلگنلىرى . شاه علىنىڭ آتاسى ، الله يار ، آلتون اوردانى

(۱) مستفاد الاخبار (۱۲۹) .

(۲) مستفاد الاخبار (۱۲۹ نچى ص .)

جېسى كە سالغان، بەضارون اولترىكان. شول حرىكتلرى بلەن قىرىم خانى محمدگرى فائىدەلانغان: قزان مەھتېرانلرى آنىڭ بلەن باشرون خېرلەش كېلىشىمى اينە باشلاغانلر، محمدگرىنىڭ كىچى انسى صاحب گراىنى قزانغە خانلىققە سوراغانلر، اگر دە قزان خلقى صاحب گراىنى خان ايتوب، بوسە — محمدگرى خان قزاننى مسكودن خوفىز ايتوب سىياسى جەھتلەردىن ھېچ كىمگە تابع ايتىدىمىدىكە، وعدە قىلغان. قزاندى بىك قۇتلىق قىرىم پارتىيەسى بولغان، اوردا پارتىيەسى آزرانى اېكان. قىرىم خانى محمدگرى قزاندى زور قىتىمە چىقاروب ۱۵۲۱ نچى يىل ياز كۈنىدە اوزىنىڭ انسى صاحب گراىنى قىرىم عىسكىرى وكوب كىتازلر ومىرزالر بلەن قزاننى كىتروب كىرتكان. ھېچ قارشى طوروچى بولماغان. (۱) قزاندى شاعىلىنى نوشروب آنىڭ اورنىدە صاحب گراىنى شان ايتوب قويغانلر ھم انى خلىققە معلوم ايتىدىغانلر، شاعىلى بلەن روسىيە ايلچىسى ھېچ ضرر نېكىرماينچە كىرى. مسكودىگە قايتاروب بېرىگانلر، قزاندى روسلرنى وشاعىلى طرفدارى بولغان بېشى مىڭ قىر تاتارلرنى دە ھلاك ايتوب پادىشاھ خىزىنەسىدە تاللاغانلر ايشى. بىناڭا خان مسكود، ايلچىسى بلەن شاعىلىنى اولترىماينچە سوراپ ايتوب اوزىنىڭ آنلرىدە آنلاندىروب اىكى تاتار خىدمىتكارى بلەن اوزانغان ايشى. بىرواقىنى ايشىنىكىدىن سوڭ ۋىلىكى كىتاز ھلاك بولغان خىستىبانلر ايل شاعىلى اوچون بىك قايتىرغان، چونكى شاعىلىنى طوغرى خىدمىتى اوچون اول بىك باراقتان، شاعىلىنىڭ ايسانلىكى تېز ايشىتولگان. آنى اىكى تاتار اوزانا كىلگانلر. ابدل بويندە بالق توتا شورغان روسلر قزاندى خىستىبانلرنىڭ ھلاك بولغانون ايشىتكاچ اشلرون وقورالارون تاشلاب شاعىلى بلەن بىرگە روسىيەگە قايتوب كىتكانلر. ۋىلىكى كىتاز

(۱) فولس تارىخىدە «شاھ علىنى قووالاب بېرىگاندىن سوڭ قزان خلقى خانلىقىدە قىرىم خانىنىڭ اوغلى صفاگرىنى قىبول ايتىگانلر» دېيىلگەن، صاحب گراى حقاقدە برسوزدە يوق. بو «فوكس»نىڭ خىتاسى بولسۇن كىراك، چونكى شولوق صحىفەدە بو روشلى شرح يازغان.

Литовисцы называютъ его Саибъ-Гирей или Сапъ-Кирей. Въ татарскихъ рукописяхъ Сахибъ-Гирей.

روسىيە حدودىدا شىئەلىنى قارشى آلورغە امر ايتكان، مسكاوگە يىتەرەك اوزىنىڭ بارچە الوغلىرى شىئەلىگە قارشى چىققانلار، پادشاه سىراينە يىتكەندە سىكەناز اوزىدە التفات ويومشاقلىق بلان قارشى آلغان ھىم شىئەلىنىڭ سىلامتىلىكى اوچون سىراينە كرۇب شىكرانە ايتكان وشادلانغان .

شاه ەلى مسكاو كىنازىنە قىزان خلىقندىن وقىرىم خاندىن شىكايەت قىلغان لىكىن ۋىلىكى كىناز اوزىدە چىيىنلىكىدە بولغان ، ۱۵۲۱ نچى يىل سىنتابردە شاه ەلى مسكاودىن دە چىقوب قاچقان ، چونكى اول وقتدە قىرىم خانى عىسكىر بلان كىلوب مسكاونى چولقاپ آلغان .

صاحب گىراينى قىزان خانلىغىنە قويغاندىن سوڭ قىرىم خانى محمد گىراي اوزى عىسكىر بلان روسىيەغە كىيىنوب روس قىرىمەلەردىن طوزدرب مسكاوگا قىدر كىلگان . ھىم كىناز ۋاسىلىنى دان تولارگا بىجور ايتكان . « ۋاسىلى » بوقىدر خوقلى دشماننە قارشى طورورغە بىردە حاضىلانمىگا - نلىكىدىن دان تولارگا راضى بولغان ، گرچە اوزىنە خوارلىق بولسەدە - آنىڭ شىر طارىنە راضى بولغان .

روس خلىقى تاتارلار ھىچومىدىن بىك قورقماقلىقىدىن مسكاو كىنازى قىزان مەلىكىنىڭ چىيىكلەرىنە ساچقى عىسكىرلار قويغان . ۱۵۲۴ نچى يىلغە قىدر روسىيەدىن قىزانغە عىسكىر بىيرو مەكىن بولماغان ، چونكى اول يىللار دە (۲۰ يىل مەقدارى) روسلار پولشە پادشاهلىرى بلان اوزلوكسىز صوغشوب طورغانلار .

۱۰

صاحب گىراي خان .

(۱۵۲۴ - ۱۵۲۱)

صاحب گىراي خان اولىڭى كوندانوك مسكاوگە اوزىنىڭ قاطى دشمانلىق مەلوم ايتكان . قىزانغە كىلوب اول طىرغان بىلدوق اوزنىڭ آھاسى محمد گىراي خان بلان بىرگا مسكاو ولايتلىرىنە صوغش بلان باروب روسارغە كۆب شىلاكت لك اىرىشدر كانلار ، روسلارنى بانوزمانندەغى كىك قورقماقلىق .

فريم وقران عسكى بىك كوپ روس خلقى اسىرايتوب آلوب كىتكىنلر . محمد گراى خان آلتون لوردانى لولگى درجه سىنه كىترىك بولغان ، شول نىت بىرلە اسىر خاننى دە آلتان . ۱۵۲۳ نچى يىلدە صاحب گراى خان نىك امرى بىرلە قران بارمونكاسىنه كىلگان روس كوپىس لرون هم مسكو كىنازى نىك فزاندهغى ايلچى سىن دە اولتر گانلر ايمش . صاحب گراى خان يىنه روسبىغە باروب « ولادىمر » قلعه سىن نالاب « بىرازو پوليه » فريبه سىن ياندرغان ، « نىوتى » قلعه سىن دە محاصره ايتكىن ، لىكن آنى آلا آلمايىنچە فابتوب كىتكىن . روسلرنىك بختىنه فارسى محمد گراى خان اسىر خان مملكتىن فريم غە تابع ايتكىندىن صوك اوزىنه نوغايلىرىنى دشمانلاشدرغان . آلا فريم نىك زورايون لوزارىنه ضررى ساناب كىتندىن فريم تاتار لرىنه هجوم ايتكىنلر هم شول وقتدە محمد گراى خاننى دە اولتر گانلر . آندىن صوك فريم دە سعادت گراى خان بولوب آنىك فزان اشرون تارارلىقى فوتى بولماغان صاحب گراى خان ، فريم حال لرىندىن خىزى بولمايىنچە ، فزان وفريم عسكى روسلرنى بىگىنلىكىن قوئىب (۱۵۲۳ نچى يىلدە) فزاندهغى روس سودا گرلىرى ابلە مسكو كىنازى نىك ايلچى سىن اولترورگا فوشقان ايمش .

فريم نىك باشا كىمدارى سعادت گراى خان مسكو كىنازى « ولسىلى » نى فزان خانى بلەن كىلىشدرورگە (تاتولانسوروخە) بىك طرشقان ، لىكن مسكو كىنازىندىن بۇ روشلى جواب آلتان ايمش : « پادشاه لىر اوز آرا صوغشسالر دە ايلچى لرىنى وسودا گرلىرىنى اولترمايلىر ، مېن اولى ظالم بلەن كىلىشچك نوگىل مەن دىبو .

پولشە بلەن تاتولانسىندىن صوك مسكو كىنازى فزان بلەن صوغششورغە حاضرلەنە باشلاغان . ۱۵۲۳ نچى يىل آوغوست دە مسكو دىن فزانغە عسكىر بىرولگىن ، اول عسكىرنىك باشاقر فزاندىن سىرولگىن شاهەلى بولغان . بوعسكىر فزانغە باروب بىنگىن ، بلىكە فزاننىك ايدىل بويىندەغى ولايتلارندە گنە صوغششوب وفريبه لرىنى طوزجروب بورگان . روسلر شول سفىرلرندە « صور » بلىشە سى نىك ايدىل گە فوشلغان بىرنە مسكو كىنازى اسىندە « ژا . بىل . ص . رسكى » قلعه سىن بنا قىلغىلر . فزان بىرنە بۇ قاقەنى بنا قىلو

کیل چکده، قران بلهن صوغشقان و فنلرده، روس مسکربنه تراك بولوب طورور اوچون ضرور بولغان. صاحب گرای خان مسکاو مملکتن اوزبینه زور خوفلی ساناب قراننی استانبولغه تابع اینو حقنه سلطان سلیمان بلهن خبرلرله باشلاغان، قراننی روسلردن صافلار اوچون آندن باردن صورغان. سلطان بونی قبول اینتوب «قران عثمانیه دولتی نك هر ولایتی» دیب اوز اسمندن اعلام اینکان. ترکر نك روسیه حکومتنه بیبرولگان خبرلرینه مسکاو دن بو روشلی جواب بیبرولگان: «قران هر وقت مسکاوگه تابع بولغان هم بولور، فننه چقاروچی صاحب گرای نك قراننی سلطانغه، بیبرورگه هیچ حق یوق» دیو.

۱۵۲۴نجی یل یاز کوننده، کناز «واسیلی» قرانغه ینه یوز ابللی مک عسکر بیبرگان. (۱) عسکر باشلقلردن برسی ینه شول قرانندن سرولگان شاه علی بولغان. استانبول سلطانی نك یاردمینه اشانب طورغان صاحب گرای، مسکاو دن بو قدر زور عسکر نك قرانغه یونسالوزدن فورب، قرانندن فریمغه قاهقان، قرانده اوز اورنینه برادری محمود گرای نك اوغلی اون اوچ باشک صفا گرای نی قالدیرغان (۲) هم خلقغه اینتوب کینکان ایمش: «روسلرغه فارسی استانبول سلطانندن باردن صورارغه، بارام» دیو.

قران خلقی صفا گرای نی خان اینتوب اعلام اینکان، چواش، چیرمش، آر طائفه لردن عسکر جیوب قرانغه کیل تورغان روس عسکرینه فارسی طورورغه بیک نق حاضرلانه باشلاغانلر. صاحب گرای شوندن صوگ اوزاقی طورماهنچه فریمده خان بولغان.

.II

صفا گرای خان -

(۱۵۲۴—۱۵۳۱)

صفا گرای قران تغنینه صوغش نك قونلی و فننده اولطرفان. ۱۵۲۴نجی یل ۷نجی ایبولده روس کیمه لری قرانغه یافن کیلوب ایدل

(۱) فوکس خبرنچه - ۱۵۲۴نجی یل ایبولده قرانغه ۱۸۰مگ عسکر بیبرولگان
(۲) صفا گرای - فریم خانی مگلی گرای اوغلی «فتی گرای» نك اوغلی بولغان

اورنسانده بر آناوغه طوقناغان. (۱) هسکر باشلقاری قوری دن کیله نورغان آنلی عسکری گنوب بو اورنده هیچ حرکتستز ۲۰ سکون طورغانلر. (۲) شول وقتده قزآنده آفاهیدن قورولغان شوراحاطهسی چانا باشلاغان، قزان خلقی اوطنی سوندرب کرپستنی ده نوز اتکلن، مسکاو عسکری شول وقتده قزآنده هجوم اینارگه باز ماغان. قزان خلقی روسلرنی هر دایم طنزچسزلاب طورغان. چیرمشلر بوللرده قارشلی طوروب روسلرغه آزق ازلارگه اختیار بیر ماگانلر، مسکاو بسلن روس عسکری آراسندلغی بولنی ده اوزگانلر، روسلر ایشلری ناچارلانغانلقدن مسکاوگه خبر اینه رگه کشی ده بیر. آله اغانلر، شول آرا ده « آنلی عسکرده مغلوب بولغان ایمش » دیب خبر تارالغان، روسلر بیک قورفغانلر، لکن اول خبرنک درست توگل لگی تیز بلنگان، آنلی عسکر ایکی یرده صوغشوب قزان عسکرن بگوب کوب مشقت و چیتنک بلان قزآنده کیلوب یتکان. ۱۵ نچی آوغوست ده روس عسکری قزآنده بافن کیلگان. چیت مملکتلردن باللاب کیلگان عسکر قزآنده هجوم اینونی تلاسه ده عسکر باشلقاری هجوم اینارگه باز ماغانلر، مسکاو دن عسکر اوچون حاجت بولغان آزق، کیوم، فورال کیی نرسه لرنی کبتر و چینن بولغان. کوب فورال لری بولد. تلف بولوب یتکان (بوغالغان) صوغش ند بیر لری ده بیک نچار بولغان، عسکر باشلقار بیک صوغش باشلارغه توکل لری (بهادرقلری) واغلاصلری ده بول ماغان. قزاننک آنلی عسکری روسلرنک اوزلرون چولقاپ آغان. قزان خلقینک صورای بوینچه روسلر صلح فلشوب تانارلردن اطاعت قلوغه وعده آلوب وقبندلی بولاکلر آلوب قاینوب کینکانلر، هر ایکی طرفدن ده ایلچی لر قویلغان (یعنی قزآنده هم مسکاو ده) قزان خاقی مسکاو کنازینه اطاعت قلوغه وعده اینکان. روس عسکرینک باشلقی کناز « بیلسکی » نی،

(۱) „Гостинный островъ“

(۲) جیاولی عسکری هر وقت کیملر بلان ' آنلی عسکری قوری دن

ایبل بوینچه کیلگان.

شول قدر فورقافلى اوچون غورلان ب و بليكى كئاز «ۋاسيلى» بىك
 اچولانغان، كئەز «بىلسكى» مېتراپوليت نىك فانتشوى بلان گنە جزادىن
 توتلغان، اول قاتشما سا اولم جزاسىنە بىرلاچك اېكان.

روسلرنىڭ بوسفرلرى ھقندە لىنوۋس لردە، روس تارىخلرنە
 تورلېچە بازلغان:

(۲) «روسلرنى آنلى عسكەرنىڭ كېلوب يئوى دە اوزاق
 قواندىرماغان، آلا رغە دخى اېكنچى بر فضا اېرشكان: روس عسكىرى كېمە لىر
 بلان «طورىچ» آنولرىنە كېلوب بىنكاندە ايدىلنىڭ تار بىرنە ناملار
 و آغاچلار بلان بوغان اورنغە كېلوب كىرگانلار، كېمە لىرى بىر بىسېنە
 برلوب و اتلغالاغان. روس كېمە لىرى اوبولگان ناملار و آغاچلار آراسىنە
 كروب نىسلفاچ چىرمىشلار بار اوستىندىن اوق بلان آلدن دە و آرتىدان دە
 آتا باشلاغانلار، كېمە لىرگە بار اوستىندىن ناملار و بورانلار ناملاب
 آلارنىڭ كوبىسن باطرغانلار، روسلرنىڭ كوب كېمە لىرى و كوب عسكىرى
 ھلاك بولغان، آزوقلىرى و طوبلىرى دە باتقان، كوبىسن چىرمىشلار تالاب
 آلتانلار اېمىش.

كېمە لىرنىڭ بىك آزى غنە فونلوب فالوب فساچقانلار. چىرمىشلار
 عسكىر باشلىقى كئاز پالېنسىكى غە بىك كوب ضرر كىترگانلار.
 «رىپېكوفى» خېرنېچە شول و قندە اولترلگان و صوغە باتقان خلق نىڭ
 ھىسابى ۳۰مىڭ قدر بولغان اېمىش. طوبلار بلان زور بىدرە لىرى سودان
 چىقار ب چىرمىشلار فزانغە بېرگانلار اېمىش. شولاي بولسە دە روسلار
 ۱۵نچى آوغوست دە فزاننى محاصره اېنكللار، فزان خلقى نىڭ ھالى مشكل
 بولا باشلاغان، طوب آنا بلە تورغان بىر گنە كىشى لىرى بولوب اولدە
 شول و قندە اولترلگان. شولاي بولمىش روسلرنىڭ دە ھالى بىك مشكل
 بولغان. بولادە چىرمىشلار ھلاك اېنوب بىترگانلار كىدن آزقلىرى بىردە
 قالماغان، بىتارلك فوراللىرى دە بولماغان، كېمە لىردە بىك آزغنە قالغان.
 فزان خلقى نىڭ صلح قىلىشونى صورافانن بىلگىچ روسلرنىڭ عسكىر باشلىقى

بيك فوانغان ايمش هم بيك نيز فزاندن عسكرنى آلفانلر. فزان خلقى مسكاو كنانندن اوزلرى نك اولگى دشمانقلرون بتروب صفا گرىنى فزاندە خان اينوب نويونى صورغان .

بو صوغش باشده مسكاو كنانزبنه بيك اوميدلى كورنسهده — آخرده نابغولى روشده بئكان، كنانز واسيلى فزان خلقى بلان شول روشده صلح قلسورغه مجبور بولغان.

(۳) « ليزلف » (۱) بوروشلى بازغان : ۱۵۲۴ نچى يلدە يوزايللى مك عسكەر جيوب اون ايكى مشهور و ابودالر بلان ايدل بويىنچە كيمه لردە وفورى دن فزانغه يبرولگان . فزان خانلرينه تاوخ بولغان مجوسى چيرمشلر ايدل اوستنده باراتورغان عسكەر گە كوب هلاكتلك كيترگانلر : كوب عسكرنى اولترگانلر ، نرسه لرون نالاب آلفانلر . آتلى عسكەر فزانغه باقنلاشپ زويه بلغه سينه قدر كيلگان ، فزان يرلرون آلفانلر ، مگر كيمه ده گى عسكرنك نه حالده ايكانون بلما گانلر ، نانارلر بلن صوغشوب آلارنك كوبسن اولترگانلر « واسير اينكانلر » « آنان » اسملى فونلى كنانزى دغى « آنانى » اسملى كنانزى ده ملوطوب آلفانلر . خان اوزى فزانغه كروب بيكلانگان . بلغه آرفلى چيقغانده اوچ كون صوغشقاندىن صوك نانارلر بگلوب فزانغه قاچقانلر ، روسلر آرتلارندن ايدل گە قدر فوالاب بارفانلر ، نانارلر كيمه لرينه اولطروب قاچقانلر . اولگان وصوغه باتقان نانارلر نك حسابى قرقى مك قدر بولغان . او طز يدى كنانلرى ومرزالرى اولگان ، الوغ مرزالرى « آلوجا » نى ترى كويىنچە طونوب مسكاو گە آلوب كينكانلر ، فالغانلرى خان بلان بر گە قاچ فزانغه كروب بيكلانگانلر . روسلر اوزاق طورغانغه كوره عجبلاىب همان كيمه ده گى (يعنى ايدل بويىنچە كپل تورغان) عسكرنى كتوب طورفانلر ، ايكى و ابودا دشمانلر آراسندن قاچوب چغوب كيمه ده گى عسكرنك هلاك بولغانن كيلوب سويلاگانلر ، كوبسى آچقه اولگانلر ايمش . شوندىن صوك و ابودالز فزانغه بارماينچە مسكاو گە

كيري فابتورغە كېڭاش اينگانلار، اُسئينا وانا طورغان فوراللىرى بولماغاچ شەرنى محاصره ايتوفائده مزايكانن سوبلا گانلر، اول فوراللىرى چيرمشلر بارچە صندە ايدلگە باطوغانلر. صواومئنده كېلگان عسكرنك قالغانى كېمە لرون ياندروب آنلى عسكربلان برگە فايغلو روشده مسكاوگە فابتوب كېتكانلر. ۋېلىكى كئاز عسكرىنك شول حالگە توشكانن بلوب بېك فايغرهان اېش. شول وانعه دن صولك فزان بلان مسكاو آراسنده بر آز مدت ناتوانى بولوب طورغان، مگر بېش بىلدىن صولك بئە صوغش باشلانغان .

صلح فلفشاندىن صولك صفا گرىنى خان ايتوب نصدىقى فلونى صوراب فزاندىن مسكاوگە ايلچى لربېرولگان، فزان خلقى شونك برابربئە مسكاو كئازى ||| نھى " ۋاسىلى " غە اطاعت فلونى وعده اېتكان . مسكاوده ۋېلىكى كئازنك صفا گراىنى فزاننك حقيقى خانى دېپ صاناوى حقدە مذاكرە اېتىلگان . آرادە دشمانلىق نھام بئوب روسبئەنك ابلھسى " پېل بھوف " فزاننك خاندنن، مھبيرانلردنن وخلقندىن كئاز " ۋاسىلى " غە خيانتسزلك واطاعتلرى حقدە بېمىن بازوى آلفان .

روسلرنك ۱۵۴۲ نھى بىلدەغى مھرلرى نئېچە سز بولسەدە كئاز " ۋاسىلى " فزاننك سوداھىنە زور ضرر كېتىرگان : بىلدە بر مرتبە (ايبولدە) بولا نورغان فزان بارمونكلىسى آزبە بلان ياۋروپا آراسنده سودا جھنندن وسطە كېم بولوب طورغان. شول بارمونكافھ كوب روس سودا گرلرىدە كېل اېكان . كئاز " ۋاسىلى " روسلرنى فزاننە كېلودن منع اېتكان، آزبە خلقى بلان سودا فلو اوچون روسبئە سودا گرلربئە ايدلرنك صول جانبندە حاضرگى « ما كارىف » فلفھسى اوربئە جېولورغە امر اېتكان . (۱) شوندىن مكارجە يارمكلىسى باشلانغان (آنى صوگئدىن، ۱۸۱۷ نھى بىلدە، " نېزنى ناۋگورد " غە كوچرلگان). مسكاو كئازى نك بوروشلى ئىدبېرلرى اولدە روس سودا گرلرى اوچون اېئە ضررلى

(۱) اول اورنە ماناسطېر بولوب آلى كئاز " ۋاسىلى " تيومنى

زىماننە تاتارلر طوزدرغانلر.

بولقان؛ چونكى جنوب وشرق طرفىدىن كېلە تورغان سوداگرلار ھمانە
 اولگېھە قزانە كېلگەنلەر. لىكىن موڭغۇدان قزانىڭ اوز سوداگرلارى
 دە سودا ماللارەين آلدۇرو اوچون روسيەغە بارا باشلاھانلار .
 ۱۵۲۴ئەھى يىلدىن سوڭ مسكاو بىلەن قزان آراسىندە ناتولىق بولوب
 بېشى بىلەن مەقدارى صوفىش بولماغان. بېشى يىلدىن سوڭ آرارلى بائادىن بوزلوب
 صوفىش باشلانۇ اھمەلى بولغان. قزاندىن روسيەغە بوروشلى خېرىلەر
 كېلگەن: «صفاگرى روسيەغە يىساڭادىن دشمان بولوب قزان خلىقن
 مسكاو كىنازىنە قارشى قوتۇنا، قزاندىغى روسيە اېلچى-ئىن حقارت.
 قلوب آڭا قىلم اېنىھان» دېو. ۱۵۳۰ئەھى يىلدە نېزىنى ناۋگورددىن
 گوب كېمەلەر وانلار بىلەن قزانغە بىنە زور ھىسكار بېرولگان. بو ھىسكارنىڭ
 باشلىقى ۱۵۲۴ئەھى يىلدە قزانغە باروب قورنىق قايتقان كىناز «بېلىسكى»
 بىلەن شامەلى بولغان، آلا بىلەن دىخى اولۇز قىدر ۋايدالار بېرولگان (۱)
 صفاگرى خان روسلارغە قارشى طورورغە بېك نىق حاضىرلانە باشلاغان
 چواش، چېرىمىش، موردۇا، نوغاي طائىفەلەردىن، استىرخاندىن كىوب
 ھىسكار چاقىروب كېتىرگان. باردىم ايتارگا ۳۰مىڭ قىدر نوغاي ناتارلارى دە
 كېلگەنلىكى مەلۇمدىر، شەھەر بائىندەھى بېستەنى نىقتوب، بولاق دىن آرقا
 قىرىنە، آندىن قزان بىلغە سېنە قىدر تىران چوقىر قازىقان. دشمان ھىسكارىن
 كوزاتى اوچون مھصوص بىئالار قوردىرقان، شەھەرنىڭ اېكى باغدىن آغاج
 احاطەلەر، كېتىروب طوناشدىرقان. شول روشە روسلارنىڭ ھىجوم اېتوبىن
 وزور صوغىش كىتوب طورغانلار، اولۇك واق نىپاك كىنە صوغىشلار بولغالاغان.
 فوكس خېرىنچە - روسلار شول وقتىدە قزانغە باردىم اوچون ھىسكار بىلەن
 كېلگان استىرخان ونوھى خانى بىلەن دە صوفىشقانلار اېھش .
 ۱۶ئەھى اېپول دە كىناز «اېولىنسىكى» ھىسكارىدە كى باش اخوتىك لار
 آي ياقىنى سىندە نونە ھەر احاطە سىندە ساغچى لوزنىڭ بوغلاغان كورگانلار،
 آغاج احاطەنىڭ اوسىنە مەنوب صومالا بوياپ اوت تورتىكانلار ھىم شونى .
 (۱) روس كىنازلەردىن مەشھور راکرى «دارا كاپوزىسكى» قىسىر
 آېولىنسىكى، اېۋان آېولىنسىكى، كېلىنسىكى وغىرلەر بولغان .

عسکر باشلىق لار يېنە معلوم بېتىكلەر. آفچا احاطەلەر بانا باشلافاچ روس عسكرى قاطى طاوش بلەن، طر و بالر قەقرتوب دەر بانندە غى بېستە گا باسوب كركان. بېك قاطى صوغشقاندىن صولڭ روسلر بېكگانلر، بېك كۆب خلقىنى كېسوب، لولنروب، آت بلەن تابناتوب آفچا بنالرنى ياندرروب هلاك ايتوب بترگانلر اېمىش. لېنوپېس لرنك خېرنچە شول صوغشده آلمىش مك گا قېرىب مسلمەن اولگان اېمىش. قراننك كۆب كنانلرى اولگان، «آتالق» اسملى بىر مەھور بەادر اولگان (۱) روسلرنك دە اېكى ۋايۇدالرى اولگان: كنانلر «دارا گوبوژسكى بلان فېدر آبولېنسكى». قران عسكرى دەر اچىنە كروب قاققان، شول وقتدە اوندلوب كرېستنك قاپقاسى اوج سامت مقدارى آچق طورغان، روسلر آرتلارندن باسوب كره آلماقانلر، چونكە دەر اچىنە آلدان كم كرو حقندە عسكەر باشلىقلرى آراسندە نزاع قەققان، اول آزادە مسلمانلر خطالرون بلوب قاپقانى بېكلاگانلر، آندن صولڭ قران خلقى صلح فلسونى صوراخان اېمىش، روسلر راضى بولقانلر. بووانە ۱۵۳۰ نچى يل ۱۶ نچى اېيولدە بولغان. بو صوغش وقتندە صفاگرى خان ارچە قلەھ سندنە قاقوب طورغان اېمىش.

«لېزلىق» خېرنچە صفاگرى خان عسكرىنك خراب بولغانون كورب اوزىنك اوجمك قدر قېرىم نانارلرى بلەن مە خاتونن آلوب شەردن توننە چغوب قاققان، بېغشى آتلارغە انلان ب روس عسكرى آراسندن بېك قاطى صوغشوب وكوب چراخىلەنب چغوب قېرىمغە قاققان اېمىش. روس ۋايۇدالرى قرانندە قالغان نانارار بلەن صلح فلسوب آلاردن اوج بللق خراج آلوب مسكاوگا قايىنوب كېتىكلر، مسكاو كنان يېنە اطاعت قانونى معلوم اېنو اوچون آلار بلەن برگا قراندىن

(۱) «آتالق» اسملى بىر قران كنانى نك ۱۵۲۴ نچى يلى صوغشده روسلرغە اسير بولغانلىقى معلوم ايدى، صلح قىلىشقاندىن صولڭ اول البته قرانغە قايتارلغاندىن. بو صوغشى بووششندە بولغان شون آتمدر دېم لىمان ايتولە

ایلیچی لر بارغان. ایلیچی لر کناز «ۋاسیلی» غه کوب بولا کلر آلوب باروب قران خانلقینه شاه علی نك انسی جان علی نی صورغانلار. (۱)
 روسلرنك عسکر باشلقاری بو صوغش دوده فائدهله نه بلمگانلر.
 آلاز اوزلری نك آرتدن کیله تورعان یوکلرون صافلاماغانلار، اول یوکلرنی نزانغه باردیم اوچون کیلوب بئکان چبرمشلر آلمانلار. شول وقتده روسلرنك ۷۰ طوپلاری یوغالغان هم کوب باشلقاری اولگان روسلرنك قورقانی عسکر باشلقی کناز «بیلسکی» نزاننی بنولوی آلو ممکن بولغانده قران خلقی بلن یسنه صلح فلیشوب وبوله کار آلوب مسکاوگه فاینوب کیتکان. ۋیلبگی کناز «ۋاسیلی» بیلسکی نی (اوزینک طوناسینک اوفلی بولسه ده) بیک آچولانغان، حتی اولم جزاسینه بیرورگه معلوم اینکان، بو وقتده ده ینه «یتراپولیت نك فاتشوی بلنگنه فوتقارلقان.

صلیح نك شرطلرون رعایه قلوب نزانندن مسکاوگه بیک تیز ایلیچی لر بارغان. آلاز کناز ۋاسیلی دن خاننك وقزان خلقی نك عییلرن کیچرونی صورغانلار هم بو روشلی سوبله گانلار ایدش؛ بزنك کوزمزی قابلاغان پرده آچلدی هم بز مسکاوگه اطاعت قلمورغه نیوشلی ایکننی کوردک» دبو.

مگر صفا گرای خان همان مسکاو طرفیندن قویلقان شرطلردن قونلورغه طرشقان، مسکاو بایاراری نك شانسه صینه قارشى قران ایلیچیسى کناز «تساغای» اینکان ایدش: «ایشته مز وبلمز، لیکن بز یمینمزی بوزغان عییلی کمهسلردن نوگلمز، ۋیلبکی کناز گه خیانتسز اطاعت قلماتی بولامز، بزنك بیرمز قورقنچلی روشده خراب بولوب بارادر. صفا گری اوزینک نوغای خلقی بلن نلسه نی اش فلا، قران خلقینك باشلرون ایله ندره، سوزنده طورمی، بزئیده اوبازلی اینوب قالدردی، بز آنی نزانندن قووارمز. ۋیلبکی کناز اوزی بز گه خان نویسون،

قراندا بىزنىڭ طوغانلارمىز، قىر دىشلارمىز ۋە دوستلارمىز بار ، « نىزىنى »
 نىلغە سىندە اسىر ايتىلغان مىسلمانلارنىڭ دە قراندا طوغانلىرى ۋە دوستلىرى
 بار . بىز « ۋاسىلى سۈرسكى » غە بىنكاج آلا رھە (بەنى قراندا) غە
 بىرورمىز ، آلا رالبىنە بىزنىڭ قىر دا بىر سفا قرىنى قراندىن قوالاب
 قىزارورلار ، دىو سۈبىلە گانلر .

سفا قرىنىڭ قران خلقى اوچون قاندا سىز قارىسلىقن بىلۈپ كىناز
 « تاغاي » قران مەبىرانلىرى بىلەن خىرلەشە باشلاغان ، آلا رنى سفا قرىنى
 توشورۇقز « دىب اوگنلە گان . قران خلقىنىڭ بو كىبىكاشلرون بىلۈپ
 سفا قرى خان اوزى بىلەمىنچە بىك آچولانوب قراندا بولغان
 روسلارنى بارىدە ، اولتروب بىترىك بولغان . لىكن قران مەبىرانلىرى
 آكلا اخبىار بىرمە گانلر ، سفا قرىنىڭ قىر كىنە قارىشى طوروب
 مىسكۈدە گى ابلچى لردن قىزار آلا رنىڭ اوزون قراندىن قوالاب
 قىزارغانلر ، سفا قرى قىر دا رى بولغان قىر بىم ونوغاي ناتارلرون
 بارىدە اولتروب بىترىك گانلر ، سفا قرىنىڭ خاتونىن آناسىنىڭ ابلينە
 بىەر گانلر (۱) بو وانەدە قانداشوب مىسكۈ قانداشوب بىگرىك قىر دا رى
 وفات بولغان مىمىننىڭ مىكلىسى « قارىشادانا » بىكە بولغان . (۲)
 اول قراندا بىك مىشور و عالمە خاتون بولغان ابلش .

قراننىڭ سىبىدى (روقانىلر باقىلىقى) ، اولانلر ، كىنازلىرى ، مىرزالىرى
 سفا قرىنى توشورۇپ اوزلىرىنىڭ وعدەلرون بىر كىنوب مىسكۈدە
 تابىق بولولرى قىندا ۋىبىكى كىنەز « ۋاسىلى » غە خىر ايتىكەنلر . لىكن
 قران خانلىقىدىن بىر مەرتبە توشورۇلغان قىشە قلىنى بىر مەرتبە ۱۵
 باشلىك انسى « جان قلى » نى قىزارغانلر ، آلا ر قىشە قلىنىڭ اوچ آلووندىن

(۱) اول - نوغاي خالى « مىمى » نىڭ قىزى بولغان . لىتۈپىس دە
 تورلىقچە يازغان قورشايدانا ، قورشايدى . . . .

(۲) بونىڭ قىر دا رى « قىر شىد - آنا » توگىل مىكەن . روس
 لىتۈپىس ارىدە مىسلمان اسمارىنىڭ كۈبىسى بىك خىلا يازغان .

فورفغانلر ایهش. (۱)

«جان علی» اول وقتده روسیهده میشچیر فلغهسی ننگ امبری ایکان (۲) شول فلغه آتک ملکند بولغان. قران خلقی ننگ مزرن قبول ایتموب ژبلیکی کناز «جان علی» نی قرانغه خان ایتموب بیرگان. ائی صاقلار اوچون اوزی بلان کناز «پینگون یاراسلافسکی» نی بیرگان. قرانده جان علی نی مسکاو کنازی ننگ وکیلی «موروزف» نخت کا اولطر-تقان. شول وقتده قران خلقی ننگ بارچهسی ده یاگا خانغه هم مسکاو کنازینه ده اطاعت فیلورغه بیهین اینگانلر، اوزلری هم بالالری ده هیچ خیانت ایتماسکا، مسکاو کنازی ننگ رخصتندن باشقه هیچ پادشاه آلماسقه. روس کنازلری قران ایله لری ننگ واسطهسی برله قران خلکن خانلرون توشروب مسکاو دن یاگا خان صواب آلو درجه سینه کبیرگانلر.

۱۲

جان علی خان (یانالی، انالی)

(۱۵۳۱ — ۱۵۳۵) (۳)

جان علی خان قران تختینه ۱۵۳۱ نهی یل ایبون ۲۹ نده اولطرغان، اول زمان قران بلان مسکاو آراسنده بر آز مدت قاتولق هولوب طورغان، نزاع و دشمنانلق بولماغان. مسکاو کنازی ننگ قرانغه زور اثری بولغان، قران ننگ سیاسی اشلری گنه توگل، بلکه اچده گی اشلری ننگ ده کوبسی آنک رخصتی وندیبری ایله گنه بورنلگان.

جان علی خان بارچه نوابلری ایله مسکاو کنازینه اطاعتلی بولغان

(۱) «کناز» و «ایلی» قرانغه خان ایتموب ینه شاه علی نی بیراچک ایکان، اول ائی قرانغه بارو اوچون نیزنی ۵۵ بیرگان. لکن قران خلقی «جان علی» نی صوراغانلقدن شاه علی نی سکیری مسکاو کا قابتارغان.

(۲) میشچیر فلغهسی — حاضرگی «فاسیم شهری در».

(۳) «لیزاق» خبرنچه «جان علی» قرانده بیرگنه یل طورغان ایش

جان ەلى خان فزانده خان بولغاندىن سوڭ اويلانو اوچون مسكاو كئازىدىن رخصتە صورغان، ۱۵۳۳ نچى يىلده مسكاو كئازى جان ەلى گە نوغاي كئازى مشهور «يوسف» مرزا فزى «سيونىيە» نى خانولقۇھ آلورفە رخصتە ابىنكان. شونڭ واسطەسى ابلە مسكاو گە اولدانوك دەمان بولوب كېلىگان نوغاي اورداسن كېلىشىرمك بولغان. فزاندىن سروزلىگان شاه ەلى اوزى نىڭ برادىرى جالەلى دن كونلاشپ استرخان ونوغاي خلقى بىرلە ياشرون جېرلر بورنە باشلاغان، شول سېبىلى آنى مسكاو كئازى نىڭ امرى بىرلە «بىلو اوزىرا» قىلغە سېنە «بىس» كە بېرولىگان جان ەلى خان عصرىندە (اولدىن آخىرىنە قدر) مسكاو بىلەن فزان آراسىندە تاتولق بولغان، فرېم بلان مسكاو آراسىندە تاتولق بولماغان. فزانده طوروب كېتىگان صفا گراى روسبەدىن اوچ آلواوچون اوزى نىڭ آغامى (فرېم خانى) صفا گرى نى مسكاو گە فارشى طوتارفە اجنهاد ابىنكان. صاحب گرى خان اوزى دە بر آز مدت فزانده خان بولوى طوروب ۱۵۲۴ نچى يىلده روس عسكىرىدىن قاچپ كېتىگان ابدى.

۱۵۳۳ نچى يىل دېكابر ۵ نده مسكاو كئازى III نچى «ۋاسىلى» اولوب اورنىنە اوغلى ۱۷ «ايۋان» پادىشاھ بولغان. فزان خلقى مسكاونىڭ ياڭما پادىشاھ سېنە اطاعت قىلو حقىدە يېمىن يازوى بىسرىگانلر، لىكن فزانده ياڭمادىن فرېم پارتىيەسى ئۆزى نىڭ آلارجان ەلى نى، بواش آدم بولسىدە ياراتمى باشلاغانلر، فزانغە آنىڭ اورنىنە بر مرتبە فودلوب كېتىگان صفا گرى نى خان ايتەرگە طرشقانلر. بو پارتىيە نىڭ باشىدە كىنەز «بولاط» بلان صفا گرى نىڭ خانونى مشهور «فورشادنا» بىكە بولغان، (۱) اول دورت يىل ماقىم مسكاو. فائىدە سېنە اش فلوب صفا گرى نى فزاندىن بېرورگە طرشقان ابدى. صفا گرى فرېم پارتىيە سن فونرتوب و آلارفە تورلېچە اثر ابىتوب طورغان.

۱۵۳۵ نچى يىل سىنتابر ۲۵ نده جان ەلى خان شور چىقىندە (فزان

بلغھسى بويىندە) منافىقار طرفىدىن اولترگان، آنى كىنەز «بوللاط»
اولترگان ايمىش.

جان ھىلى بىلان بىرگە روسىيە ايلچىسى - ۋايۇدا «ۋاسىلى
پىنكوف» نى دە اولترگانلار. (۱) شوندىن سوڭ قزانقە بىنە (اۋلدە بىر
مىرتبە طوروب كىنەكان صفا گىرىنى چاقىروب كىنەركانلار، اول بىك تىز
كىلوب قزان تىختىبە اولطرغان. (۲)

صفا گىرى خان.

(ايكىنچى مىرتبە).

(۱۵۳۵ - ۱۵۴۶)

صفا گىرىنى ايكىنچى مىرتبە خان ايتوب قزانقە قىرىم ھارىتەسى
كىنەركان. آلارنىڭ نىيتلىرى مسكو كىنازىنىڭ ھىان قوتلانە كىلەكان
اثرلارون بىنروب قزاننى روسىيە تىبەھەندىن ھىارو بولغان.

مسكو كىنازى ۱۷ نىچى «ايۋان» قىرىم خانىنىڭ صفا گىراى ھىقندە
يازغان خىطىبە قارشى بوروشلى جواب يازغان ايمىش: «سنىڭ اوتنوڭ
بويىنچە مىن قزانقە ھىسكەر بىرودىن طوقئالدىم ھىم صفا گىراى گە
كىشى بىردىم، اگىدە اول بىزنىڭ بىرلە طانو طورونى تىلاھە - بىزگە انا بىلى
كىشىلر بىرسون، بىزنىڭ آنامز ايلە بابامز اۋلىگى قزان خانلارون
نچوك طوقئانلار، بىز آنى دە شول روشدوك خان ايتوب طونەق بولامز
سنى بىزگە يازغان سىن: «قزان مىنم بورطىم» دىبو، آنىڭ ھىقە اوز كىزدە
بولغان وقابىع نامەلرنى قاراڭىز، بىزنىڭ بابامز اللەنىڭ ياردىمى بىرلە قزاننى
صوغشوب آلغان، خاننى دە توشىرگان، سىن اوز قاننى كىنى رعايە قىلوب
بىزنىڭ فاگدە مىزنى دە اونوتما» دىبو. قزان مىتېر انلىرى. منافىقلار طرفىدىن

(۱) «لېزلىف» (اسكىف تارىخى) بىرىنچى جىزىمى، ۱۰۵ نىچى س.

(۲) فرىس خىبرىنچە صفا گىراى قزاندىن كىنەكچ بىك تىز قىرىم
«خان بولغان» لىكن ۱۵۳۴ نىچى يىلدە قىرىم خانلىقىدىن توشىرولگان ايمىش.
(بو خىبرىننىڭ درىستلىگى بىر آز شىبەلى)

اولتر لگان جان علی خاندن طل فالغان * سیونبیکه * نی صفا گرای خانقه خاتونلقغه بیرگانلر . (۱) بونی ، بعض مسئله لرده نوغایلر برله فزان خلقی نك آراسن نوزاتو اوچون حاجت کورلگان ایمش . فزان اعیانلری نك بعض لری مسکاو طرفدار ی بولغانلر ، آلا ر مسکاو کنازینه بهین لرون بوزارغه راضی برلما یینچه فزان خانلقینه شاه علی نی تلاگانلر ایمش . شاه علی نی فزان نختینه اولطرتو نینی ایسله حبس دن چقاروب « بیلو اوزیرا » قلعه سندن مسکاو گا چاقرب کیترگانلر ، لکن روسلر غه دشمان بولغان فریم پارتیه سن باسقان ایمش . فزان خلقی نك اشا- نهسز لفن بلوب صفا گرای خان فریم دن بیک کوب (وکو بسنیچه فقیر) حبابلری برله کیلگان ، آلا رغه فزانده فائده لی اورنلر بیورورگه حاجت بولغان ، اول اورنلر نی البته فزان اعیانلر نین آلوب بیرلگان ، شول سببلی فزان اعیانلری صفا گرای نی یارانماغانلر هم آنک فریم دن ایارتوب کیلگان احبابلرینه ده دشمان بولغانلر . صفا گرای خان شونی آکلاب مهمن قدر گوبراک وتیزراک مال جبارغه طرشقان (اورنندن دخیده توشرولسه - فریمغه بوش فول بلان فایتوب کیتمه اس اوچون) .

فزانندن مسکاو گه کشی لر بیورولگان : ذیلیکی کناز آلارنک اوتکالنده گی عیبلرون کیچرسون ، فزانغه عسکر برله مأمورلر بیورسون ، اوچون . خاننی یا که اولنورورگه باککه مسکاو مأمورلرینه طوتوب بیورورگه وعده ایتمکانلر ایمش « فزان خلقینه آنک برله طورو مهکن نوگل » دبو .

فزان بلان مسکاو آراسنده یا کادون صوغوش باشلانغان . مسکاو دن فزانغه عسکر بیورولگان ، لکن روسلر نك سفرلری نتیجه سز بولوب فالغان ، چونکه روس عسکری ایله ناتار عسکری " لبصکف " فریه سی باننده نارا فارشی کیلوب صوغوشما یینچه هر ایکسی ده کیری فایتوب کیتکانلر .

(۱) « لیزلف » خبرنچه - صفا گری « سیو نبیکه » نی نوغای اوردا سندن یارب آلفان هم آنک بلان برگه فزانغه نوغای ناتار لرون ، سیو نبیکه نك آتاسن کیترگان ایمش . (اسکیف تاریخی)

۱۵۳۷ نچى بىلەن صفا گىراي خان روسىيەنىڭ «مورم» نىرەسەندەگى قىر بەلرون طوزدروب و بىساندروب بورگان، شول سىبىلى روسلر قزانغە بىنە بارمق بولغانلر، مگر قىرىم خانى مسكوكنازى «ايوان» غە بوروشلى خىط بازمان اىمىش:

«قزانغە عىسكەر بىرمە، انگرده بىرساڭ - بزگە ابلچى دە بىرمە، مېن سىڭك دوسنىڭ بولمام» دېو، كناز «ايوان» ياش بولغانلىقدىن قوزىب قزانغە عىسكەر بىرماگان، چونكى قزان و قىرىم عىسكەرىنىڭ بىر و قىتى روسىيە غە عېچوم ايتولرى اھتمال بولغان. كناز «ايوان» ياش بولغانلىقدىن روسىيەنىڭ مەملىكەت ادارەسى بايارلر فولندە بولغان، آلا قزان اشلر يىنە بىر دەلئىقات اينما. گانلىكىدىن قىرىم خانى قزاننى بىتوللاي اوز ملىكىندە مەناب يورنە باشلاغان. قزانلى لار روسىيە چىكىلر نە، مىلا «بالاخنا، كوستراما» ولايتلرنىڭ قىر بەلرنى تالاب بائىدروب بورگانلر، آندە كناز «زاسىكىن» نى دە مقلوب ايتىكلر، بونىڭ حقندە روس لىتوپېس لرنىدە شول روشلى يازلغان:

«مسكوكون ابكى يوز چاقىرم جنوب و شرق طرفلر يىنە ناھا روس يولرى كل و آدم سوباكلرى بلان قاپلاندى، هېچ بىر تالانماغان. اول قالمادى» دېو.

۱۵۴۰ نچى بىلەن قىرىم خانى روسىيە غە عىسكەر بلان باروب شونىدە قانشورغە صفا گىراي نى دە چاقىرغان، اول «مورم» قىلغە سېمىنەندىر باروب روس عىسكەرىنىڭ باقنلاشوندىن غورفاناب كېرى قايتقان.

صفا گىراي نىڭ شول ۱۵۴۰ نچى بىل آخىرنىدەغى مسكوكگە قارشى بولغان سفرى اوڭماغانلىقدىن قزاننىڭ قىرىم طرفدارلرىندە دىشە - ان پارتىيەسى ۱۵۴۱ نچى بىل باشىدە باڭكادىن قوزغالب مسكوك بلەن بامىرون خېرلاشە باشلاغانلر. آلازنىڭ اوبىلرى مەن شول صفا گىراي نى خانلىقىدىن توشروبولغان.

بىر پارتىيەنىڭ باشلىقى مشهور كناز «بوللاط» ابكان، مسكوك بلان خېرلاشوقى دە بېگراك اول بولغان. صفا گىراي نى خانلىقىدىن توشروب اوچون آلاز مسكوكدىن عىسكەر بېرونى صورافانلر. آلازنىڭ سوبىلەنچە

— صفا گرای خلقی اوزی نلاگانچه نالاب ظلم و خبیانت بلان جیغان مالن هر دایم فریمغه بیروب طورغان ایمش. « فوکس خبرنچه صفا گرای — فریم خانینه تاپانوب فزان تیره سنده گی خلقی ده یعنی اوز تبعه لرون نالاب بورگان ایمش. اما مسکاو پارتیه سی نك اشاری اوز اذغه بارماغان، فریم طرفدارلری همان اوز اشرون اشلاب طورغانلر. صفا گرای خان یاشکادن اولگی قونن حاصل ابنتکان. ۱۵۴۲ نهی بلده مشهور «غورشادنا» بیکه مسکاو کنازینه بوروشلی خط بازغان ایمش: « فزان خلقی یاشکادن صفا گرای طرفینه آرشا، فزان خوفلی وقتلرنی اونکاره، خلق نك، نی اشلاز گاده. بلماینچه، باشلری ابلنوب بتکان، نای طرفه طورورغده هم اوزارین ایمین لکده نچوک صافلارغده بلماینچه طورالر. تورلی — تورلی خوفلی واقعه لر بولا باشلادی» دیو.

فزان نك اون بلدن صوڭ مسلمانلر قولندن کینوبین غورشادنا بیکه آچی روشده سویلگان. فزان اعیانلری نك خبیاننی ایله خلقی نك چووالوی مسکاو دن فزانغه زور عسکر بیروگه سبب بولغان.

۱۵۴۵ نهی بل آپریلده ایکی روس عسکری فزان یانینه کیلوب نوشکان (برسی ابدل او سندنه کیمه لر بلان کیلگان، ایکنچی سی ابدل بوینچه فوری دن آنلر بلان کیلگان). اوچنچی عسکر «پیرم ایل و یانکا» دن کبلورگه تپوشلی بولغان. آلدن ککیلگان ایکی عسکر فزان تیره سنده گی قوبه لرنی طوز دروب و یاندرب شهر نك اورنینه نیماینچه کبری قایتوب کینکانلر، بو عسکر نك کیلوندن فزانده اوز آرافتنه چقان، اول روسلر اوچون فائده لی بولغان.

صفا گری خان روسلر نك آکسزدن کیلوب هچوم ایتولرینه، فزان نك اعیانلری سبب بولغانلر دیب شیکلانه باشلاغان. شیکلی راک کورنگانلر دن بعضی لرون اولترگانلر، بعضی لرون سوردن قولغان، اولترلاردن فورنپ کوب کنازلر روسیهغه قاچقانلر، فریم خان نك

پوروشىنى ھەركىنلەرى سېبىلى خاقى بېك آچولانې تۈزۈدن اوزغاچ -
 مسكاوگە اېلچى ار بېرگانلار (ايكى كىشى)، آلارنىڭ بېرسى كىناز
 «قادش» اېكىنچى-سى كىنەز «چورا» بولغان .

آلار ۲۹ نچى اېيول دە مسكاوگە كېلوب صفا گىراي گە قارىشى
 ەسكېرىۋىنى صورغانلار، صفا گىراي نى ھەم آنىڭ طرفدارلارون اوزارى
 طوتوب بېرەك بولغانلار، كىنەز «اېۋان» آلارنىڭ صورافانن قېول
 كورگان، مگر ەسكېر بارغانچە صفا گىراي گە بىراش فلورغە قوشقان .
 شول ارادە قىزاندە قىنە كوتارلغان .

(۱) (خلىق باش كوتەرگان)، صفا گىراي نوغى اورداسېنە قاچقان .
 قىرىم طرفدارلارنىڭ بېك كۆپسەن نىمام آچۋى چىققان خلىق
 اولتروب ھلاك ايتوب بىرگان . بو قىنە ۱۵۴۵ نچى يىل آخىرندە بولغان .
 قىزان اعيانلارنىڭ بەھىزلىرى استانبول سىلطانېنە تابع بولۇنى
 نلەگانلار، بەھىزلىرى قىرىمدىن اېكىنچى خان صورامى بولغانلار، بەھىزلىرى
 مسكاو كىنازېنە تابع بولۇنى نلەگانلار . (۲)

۱۵۴۶ نچى يىل ەنۋار دە قىزاندىن مسكاوگە باشا اېنچى ار بارغان: آلار
 صفا گىراي نى قورالغاننى معلوم ايتوب قىزان خانلىقىنە يىنە بىر مەنبە
 طوروب كىيىنكان شاھ ەلى نى صورغانلار ھەم مسكاو كىنازېنە اطاعىلى
 بولۇنى ۋەدە ايتىكانلار .

شاھ ەلى ۱۵۳۵ نچى يىلدىن بېرىلى ۋېلىكى كىنازنىڭ التىفانى ۋەھبى
 بلان قائىدەلنوب مسكاودە ھەم اوزبىنە مەلكلاب بېرەلگان قاسىم
 قەلەسىندە طورغان . قىزاننىڭ سېدىن (روخانىلار باشلىقى) ، اولانلارون،
 كىنازلارون ۋەنۈن خلىقن مسكاوگە اطاعت اوچون يىمىن ايتىدورۇرگە
 ۋېلىكى كىناز قىزانقە اوزىندىن بىر ۋەكىل بېرەلگان . ھېچ قارىمايىنچە
 بارچەسى دە يىمىن ايتىكانلار .

(۱) «فوكس» خېرىنچە - قىرىم پارتىيەسىنە ياقلاپ آلارغە غە
 رىھلى بولغانلىقدىن قىزان خلىق اول خانداننى تمام طورۇب ۱۵۴۶ نچى
 يىلدە قىزاندىن قورالاب بېرەلگەنلەر .
 (۲) «لېزلەف» (سەكىف) ۱۰۱۲ - ۱۰۱۱ -

آندىن سوڭ ۱۵۴۶ نچى يىلى ۸ نچى آپرىلدا شاھ علي نى مسكودىن قزانغە يېرولگان. انى ۋېلىكى كىنازنىڭ ايلچىلىرى كىناز «پېلىسكى بلان پالېنسىكى» ۱۳ نچى ايدىن دە نىخت كە اولطرتقانلار. (۱) مسكوباپارلىرى شاھ علي نى ياكادىن قزانغە يېرولدى مصلحت ايتما گانلار ايمىش (قزان خلقى اشانچىسىز دىب)، كىناز «ايۋان» الارغە قاراماينچە اوز لىگىدىن يېرگان.

شاھ علي خان

(ايكنچى مرتبه)

(۱۵۴۶)

قزان اعيانلىرىنىڭ بىر مرتبه قزانغە كىرولدىلىرىنىڭ سېبى معلوم توگىل. بو كىلرونده شاھ علي خان قزان نىختىدە بارى بىر آي مقدارى غنە طورغان هم اوز لىگىدىن بىر اش دە يورته آلمان، بىلكە قزاننىڭ بارچە اشرون اعيانلىرى يورتكانلار.

شاھ علي قزانغە اوزىنىڭ اوچ ماڭ قىدر تاتارلىرى پىلان كىلگان. (۲) قزانلىق خاننى اوزىن يوز كىشىسى پىلان قىبول ايتكانلار، قانغانلارون هم روس ۋايۇدالارون قورال پىلان قارشى طوروب شەرگە كرتما گانلار، باشقە تاتارلارون حنى اولتر گانلار ايمىش. كىناز «پالېنسىكى» نىزراك مسكوكە قايتوب كىتوب بو خېرنى ۋېلىكى كىنازغە ايرىشدر گان. «شاھ علي نى قزانغە پادىشاھ ايتوب توگىل، بىلكە اسپر ايتوب آلتانلار» (۳) ياكى خان نىخت كە اولطرتقانده شادلىق بىراملىرى بىتوب بىتما گان، لىكن آنىڭ خلاپىنە اش قىلوب خىيانلىرى پىلنگان. ياكى خاننىڭ طوغرى و اشانچى خىدمىتكارلارندن بعضىلارون خېس كە سالغانلار، بىخىلارون اولتر گانلار، كىنازلار. ومرزالار خاننىڭ اوزىن اسپر ايتماش كىبى آصراغانلار، شىرنىڭ طىشى باغىنە توگىل،

(۱) فوكس خېرنچە-۱۳ نچى ايدولده

(۲) لىزلف- (۱۰۱ نچى ص)

(۳) لىزلف (اسكىف تارىخى)

خلق كوزىنى كورنور گەدە اختىيار بىر ماگانلار،
 ايمانلار طرفىدىن خاننىڭ اوزىنى ھېچ بىر رعايە بولماغان، سرائىنىڭ
 خىدمەتكارلىرى و قزاننىڭ ايمانلىرى نىلا گانچە آشاپ اچوب بورگانلار .
 خاننىڭ سىراپنى قورالدار بلان كىلوب انىڭ نرسە لرون رخصت سز
 آلوب نورلىچە تلىق ايتنە باشلاغانلار . شاهەلى گە محبت طونوچى بارى
 بر « چورا » اسملى مرزاغنى بولوب ، اولدە ھېچ بىر چارە سز ، خاننى
 نغىتدە محكم طونارلىق ئۆتى بولماغان ، يعنى انى بائىلاب اش قلور
 حالى بولماغان . شاهەلى اوزىنىڭ شول حالدە بواووين كورب قتلوب
 سلامت قالوغىغىنە چارە ازلى باشلاغان .

قزان ايمانلىرى خانلىقىغا بائىكادىن صفا گراينى چاقورغانلار ، اول
 اوزىنىڭ قىرىم دىن ونوغا بىلردىن جىولغان احبابلىرى بىرلە قزانغە كىلور گە
 چاققان ، حنى كاما بىلغە سىنە كىلوب يىتكەن بولغان . شاهەلى گە قوتلورغە
 باشقىچە ھېچ بىر چارە قالماغان : اول قزان خلقى بىرام ياصاب آشاو
 اچوبلان مشغول زماندە قزاننىڭ مشهورراك كىنازلرون و مرزالرون
 اوزىنى چاقورب صىلاغان ھىم ايسرتكان اىبەش ، شول ارادە « چورا »
 مرزاننىڭ ياردىمى بلان باشرونوب قزاندىن قاچوب چاقوب كىتكەن ، چورا
 مرزا انى ايدىل بوينە قىر اوزاتوب قويغان ، آندىن كىناز « دىمىتىرى
 بىلسكى » اوزىنىڭ كىتوب طورغان كىشى لارى بلان واقى كىبە لرىنە
 اولطروب « ۋاسىل سورسكى » نىلغە سىنە آلوب قاچقان ، آندىن
 « كالومنا » نىلغە سىنە كىتكەنلار ، اول وقتدە آندە ۋىلىكى كىناز
 اوزى عىسكەر بلان قىرىم نانارارىنە فارشى طورغان .

صفا گراينى قزانغە كىلوب اوچونچى مرتبە خان بولغان ،

صفا گرى خان .

(اوچونچى مرتبە)

(۱۵۴۶ - ۱۵۴۹)

صفا گرى خاننىڭ قزانغە كىلوب اوچونچى مرتبە خان بواي

اولترو و ذوابع لرینه هر تورلی جزالر بیرو بلان باشلانغان. «چورا» بلان شاه علی طرفداری بولغان کنازلرنک کوبسن صفا گریگه شیکلی بولغانلقدن اولترگانلر بتمشدن آرتق کنازلر و مرزالر (شول جمله دن «چورا» نك طوغانلریده) قزان دن مسکاوگه قاچوب کینکاللر. مسکاوده آلا ر ۷ بلیکی کنازنی قزانغه عسکر بیورورگه دیملر گانلر. قزان خلقینک کوبسن مسکاو طرفداری» دیو سویلب هم چنلابده قزان خلقینک بعض صنفی صفا گری خاندن بیک راضی بولماغان. اعیانلردن کوبسن مسکاوگه تابع بولغان. شولایوق ایدلنک اوک جانبنده گی چیرمشلرده (تاو باغی چیرمشلری) مسکاو تبعه سینه کرگانلر، آلاو مسکاو کنازینه اوزلرندن ایلچی لر بیر گانلر، اوزلریده قزانغه صوغش بلان بارماق بولوب مسکاودن عسکر بیورونی صورغانلر هم شول کوندن آلا روس پادشاه سینه تابع بولونی نلر گانلر. تانار و چیرمش و کیملرینک صورای بوینچه کناز «ایوان» عسکر بیرگان بولسه ده - اول عسکر قزان ولایتارونگنه تالاب کیری فایتقان. قزان خلقیندن نفر نلر نوب صفا گری خان اوز تیره سینه فریم ونوغای تانارلارونگنه چیقان، آلا ر نك واسطه سی برله قزان خلقن قورقوب طورماق بولغان صفا گری خاندنک بو مدتک مسکاو بلن قزان آراسنده آرتق زور صوغش لر بولماغان. (۱) ۱۵۴۶ نچی بک بیرلگان مسکاو عسکرلر بک زویه بلغنه سینک طماغینه قدر باروب چیرمشلرنی گنه تالاب فایتقان. ۱۵۴۷ نچی بلسه مسکاو نك ۱۷ باشک کنازی «ایوان» شاه علی نی مسغره قلوب بیرگان اوچون عسکر بلن قزانغه اوزی بارماق بولغان، لکن اول سفری اوکماغان. شول یل دیکار آخرنده کناز «ایوان» مسکاودن چقوب قزانغه یونالگان. سالقن دن، بوراندن، حتی آچلقدن ده نوزمک بولوب قزاننی آلو نینی بلان کینکان. مگر غینر آخرنده قار اورنینه

(۱) مسکاو مملکتی نك اچدمگی اشلیری بونیسز بولغانلقدن روسلر

قزانغه آرتق التفات ایتمه کانلر بولسه کینک.

اوز لوكسز با كۇرلار جـاوب بوللار تمام بوزولغان. ۱۵۴۸ يىلى ۲ نچى
 فيئورالده كىناز ايۋان «نيزنى» فلغه سىندىن ۱۵ چاقىرم يىردە «يلنە» اسملى
 قىرىدە قونوب «رابونكا» آناوينە كىلگان. بىتون ايدىل اوستى صـو
 بلان فابلان بوزدە يارلغالاغان. كوب طوبلر وملطقلىرى بوز آستىنە
 (ايدىل توبىنە) كىتىكان، كوب كىشى لىرىدە ھلاك بولغان. كىناز ايۋان
 يولنىك نوز الوىن اوچ كىونگە قىدر كىتوب شول آناودە طورغان،
 آغردە بولى او كىماغانلىقدىن كوگلىنە قورقو توشوب قايغلو روش (بىغلاب)
 اوزى مسكاوگا قايتوب كىتىكان، كىناز «بىلسكى» بلەن كىناز
 «سىرىبىيانى» عىكرو بلان قىزانغە يىرولگانلر، بولارنى يىرو قىزاننى
 صوغشوب آلو اوچون توگل، بىلكە آ كىنا ضرر كىيرو اوچوندىر.
 قىزاندن قىولغان شاھىلى ھىم مسكاونىك باشقە ۋايۋوداللىرى مېشىچرا
 ولايتىدىن چىغوب «چوبىل» بىلغەسىنىڭ ايدىلگا قوشلغان يىرىنە باروب
 آندە كىناز «سىرىبىيانى» بلان بىلسكى، عىكرىنە قوشلغانلر، روسلر
 قىزان ولايتلىرون تالاب وطـوزدروب كىلگاندە صفا گىرى خان
 آلارنى ارچە قىرنە كىتوب طورغان. مسكاونىك آلدان كىلوب بىتىكان
 عىكرى بلان كىناز «مېكولىنسىكى» صفا گىرى خاننى ارچە قىرنە كىتوب
 عىكرى بلان شەر اچىنە قىوالاب كىرتكان اىمىش. شول وقتدە روسلر
 قىزاننىڭ «آزىق» اسملى بر بەھاردىن وكوب اعيانلرون اسىر ايتوب
 آلتازلر، كوب خلقن اولترگانلر خان اوزىدە كوچكاگنە قاچوب قىوتلغان
 اىمىش، روسلر قىزان تىرەسىندە گى بىستە وقىرىلر تالاب وطوزدروب
 قايتوب كىتىكانلر. بو واقىعە ۱۵۴۸ نچى يىلى مارتدە بولغان، روسلر
 قىزاندن كېتىكچ صفا گىرى آلارنى آرتلارندىن قىوالارغە ۲۰ مك عىكرو
 يىرگان، آرالرىندە فامل صوغش بولوب ناتارلر دىخىدە بىگگانلر، ۲۰
 مكدىن اىكى مك قىدرگنە كىشى سلامت قىلوب قىزانغە قايتقانلر اىمىش.
 روسىيە ۋايۋوداللىرى شادلىق بلان مسكاوگا قايتقچ ۋىلىكى كىناز
 ايۋان بىك قىوانغان، ۋايۋوداللىرىنە وبارچە عىكرىنە كوب بولكلر
 يىرگان اىمىش. IV ايۋاننىڭ قىزانلى لىرىنى اول مرتبە بىكوى شول بولغان.
 شول اچودن ناتارلر كوز كىوندىر روسلرنىڭ «گالىچ» ولايتلىرىنى گى

قىرىھ لرون طوز درغانلار، لىكن «كوسئراما» ۋايۇوداسى «باكۇلف»
 اول ئانارلارنىڭ بارچە سەن دە باشلىق لرى «آرق» سھادر بلان برگا
 اولترب بئىرگان ايمش.

(۱۵۴۸ نچى يل اوكتابردە) شول واقئە دن صوڭ ايكنچى بلك قزانە
 صفاگرى خان وفات بولغان. آنىڭ خانلىق قىلوى بىك فايغولى روشە بئىكان:
 ۱۵۴۹ نچى يل مارتدە اوزىنىڭ سرائىندە چورونغان وقتدە بىغلوب
 باشى بارلغان، شوندىن بىك تىز اولگان. صفاگرى خاننىڭ وفاتىدىن
 صوڭ ايڭ كچى خانونى سىونىبىكە برلە ايكى باشلىك اوغلى «اونامش
 گرى» قالغان.

خاننىڭ وفاتىدىن صوڭ قزان خلقى شول ايكى باشلىك اونامش
 گرى گا يەيىن ايتكان.

اونامش گرى خان.

(۱۵۴۹—۱۵۵۱)

قزان خلقى، اونامش گرى گە يەيىن ايتسە دە، اول باش بولغانلىقىدىن
 قزانە باشقە بر الوغراقى كشىنى خان ايتەك بولغانلار. اوزلارن
 روسلاردن صاقلاو اوچون قىرىم خانىدىن اوغلىن قزانغە بىرونى
 صوراغانلار، اونامش گرى اسىمدىن مسكاوگە خطىيازوب آنى ابلتورگە بر
 كشى بىرگانلار (مسكاو كىنازىدىن صلح قىلىشونى صوراب)، ۱۷ نچى ايۋان
 «صلح طوغرسىندە ايلچى لىر بلەن گنە سوھلاشەلر» دىب عرىضە لرون
 قىبول ايتىمە گان. خاننىڭ باشلىكى سىبىلى قزانە بولغان باشسىزلىق
 وتىرتىبسىزلىك لىر بلەن روسلار فائىدە لانغانلار. تورلى نزالع وقتنە لىر كوب
 بولغانلىقىدىن اوز آراتالاشوب بعض كىناز لىر ومىرز لىر بلان اون مىڭ گە قىرىب
 كشى مسكاو خدىمتىنە كرگانلار. كىناز ايۋان بوڭا بىك شادلانغان ايمش. (۱)
 مسكاو كىنازى ۱۷ نچى ايۋان مملەكت ادارەسىن بايارلار قولدىن اوز
 قولىنە آلفاندىن صوڭ قزانى دە اوز ملكىنە آلو حقنە اوبىلى باشلاغان،

حتى بار اجتهادى فزاننى الو نيتنده بولغان. مسكاو مملكتى نك فزانغه چيكداش برلرينه (شهر و تيره لرينه) هر دايم ناتارار هجوم اينوب طورغانلقدن مسكاوده دايمى عسكر جيوب جياولى عسكرنى ملطق بلان فورالاندرغان (دايمى ملطقچى عسكرى بولغان). شونلقدن روسارغه ناتارار بلان صوغشقانده اوڭغاي بولغان. فزان ناتارارى كورشى اوى بلان گنه توڭل، بلكه اوز آرارلندهده صوغشوب واولتر وشب طورغانلر. خانلرون بعض وقتده اولتروب، بعض وقتده جماعتلرى واحبابلرى بلان فوالاب بيرگانلر، شول سببلى مسكاو كنانز ينه فزاننى بتونلاى آلوده مكن بولغان.

كناز iv نچى ايوان فزاننى الو نيتى ايله صوغش بلان بارور اوچون ۱۵۴۹ نچى يل كوز كوندده روسيه نك تورلى ولايتلر ندن عسكر جبارغه امر اينكان.

الوغ عسكر «سوزدال» قلفه سنده، آلداغى عسكر «شويه» ايله «موروم» قلفه لزنده اوڭ ياقى عسكرى «كوستراما» ده، صول ياقى عسكرى «باراصلان» ده، ساڭچى عسكر «يوريفى» قلفه سنك جيولورغه تيوشلى بولغان. ۲۳ نچى نوپا بده كنانز ايوان اوزى مسكاودن چغوب «ولاديمير» قلفه سينه كينكان. آنده مپتراپوليت ايواننى اوزانوب، عسكر باشلقلرون اوڭتلاب بيرگان ابهش («مملكت و پادشاه اوچون اخلاص برله اش فلگز. نكبرلكنى و آراڭزده بولغان دشمانلقنى اونتوكز، آلا رصوغش وقتنده بولورده تيوشلى توڭل» ديو).

ايوان اوزى بلان برگا كچك انسى كنانز «يورى» نى، شاه على نى، فزاندىن كينكان كنانلر و مرزالرنى بارنده آلوب بارغان. (۱) مسكاوده نچالنيك بولوب كنانز «ولاديمير آندريويچ» فالغان. روسيه نك بارچه عسكرى «نيژنى» قلفه سنده برگه فوشلوب ۱۵۵۰ نچى يل غينوار ۲۳ نده نيژنى قلفه سندن چغوب كينكان. فش بيك صالحن هم فار كوب

(۱) روس عسكرنده صفاگرى خان زماننده فزاندىن روسيه غه كوچوب كينكان مسلمانلرده كوب بولغان.

بولغانلقدن سفر بىك چېمن بولغان . روس عسكرنده كوب كشى
 سالقنغە نوزە آلمايىنچە فاتوب اولگان، آتلىرى دە اوله باشلاغان.
 ۱۴ نچى فيژرالده كيلوب يتوب قزاننى محاصره اينكانلر . ايوان
 اوزى پادشاه عسكرى و دژار يانلرى بلن فابان كولى بوينده اورناشقان ،
 كنانز «بيلسكى» وشاهعلى خان بيگراك قونلى عسكر بلن آرچە
 قرنده اورناشقانلر، قزان بيلغەسى نك اولك جانبندهغى بولونغه مخصوص
 بر هولك عسكر قويلغان . طولر نك برسى بولاق نك قزان بيلغەسىنە
 قوشلغان برنده ، ايكنچىسى كرپست نك ايكنچى طرفنده كول ياننده
 قويلغان (۱). كرپستغە ايكى ياقلاب آتارغە باشلاغانلر، بتون كون
 بوينچە آطوب طوروب روسلر شهرنى آلورغە بىك طرفشقانلر، لکن
 كرىپستنى آلو مەكن بولماغان . استينا واطا تورغان قورالار نك
 حرکنندن كرپست قاطى طاوش بلن جيمەرله باشلاچ قزاننى آلمق
 بولوب آلتەش مەك روس عسكرى آچاچ كرپستغە باروب
 قاپلانغان (هجوم اينوب قاراغانلر)، لکن آلورغە بولدهر آلماقانلر،
 هر ايكى طرفنده بىك كوب خلق اولگان طوب و ملطق آتودن شهر
 اچكده بىك كوب خلق اولگان ، «چلباق» اسملى بر مشهور قريم
 كنانزیده اولگان (۲) .

مسكو كنانزى نك قزانغە بو قدر ياقن كيلوب صوغشوى بر نيچە
 مرتبه بولغان . بوکا قدر مسكو كنانلرى قزان خلقن باسار اوچون
 اوزلرى نك عسكر باشلقلارونغە بيرگانلر . بو سفرده كنانز ۱۷ نچى
 ايوان قزان تيرەسندە اوزى قىلچ كوناروب قفقروب عسكرينه تورلى
 فرمانلر بيروب بورگان . قزان نك خانى اول وقتلرده بيشكده بولغان .
 كنانلر و مرزالر نك كوهسى اوز آرا قتنه لرنده اولب بتكانلر، بعضلرى
 مسكاوگە قاچوب آندن دخى ايوان بلن برگە قزانغە قارشى كبلگانلر .
 آلاز اوزلرى نك قزانده قالغان دىندا شلرىنه ياشرونلك برله خېر

(۱) «Поганое озеро» حاضرگى «زاسپيکين» اورامنده بولغان.

(۲) اول صفاگرى خان خاتىرا كرندن برسى نك اوغلى ايكان .

اينوب آلارنى دە مسكاو كىنازىنە تابع بولورغە اونداگانار .
كىناندىن ھوالرچلنوب قاطى ياڭقىرلار جاواپاشلاغان . چولار
تمام بوزولغان ، ابدلەدە بوز واتلا باشلاغان ، روسلرنىڭ قوراللىرى
چالانوب طوبلىرى اتارغە ياراماس بولغان . مسكاو بلان قزان آراسىندە
يول بىتوب كىتوب روسن عىسكرىنە آزىق محتاجلىقى بولودە احتمال
بولغانلىقىدىن كىناز ابوان عىسكرون آلوب بىك تىز مسكاوگە قايتىتوب
كىتەرگە مجبور بولغان . ۲۱ نچى فېۋرالدىدە قوزغالوب ھىچ نىتىجەسىز
بىك چىتىنلىك ومىشقت بلان قايتوب كىتىكلەر . آلدن زور عىسكرىنى ھم
آنىڭ بلان بىرگە آور قوراللىرى (طوپلارنى) بىروب پادشاه اوزى
آلار آرتىدىن بىكل آنلى عىسكر بلان كىتىكلەر . طوپلارنى صافلاو ھم
آرتىدان قورالاب كىلگان قزان عىسكرون طوقتانو اوچون اوزىنىڭ
قورققانلىقن بىلدىرماسكە طرشقان .

شول روشدە روسلرنىڭ بو سفرلىرىدە اوڭماغان .

قزاننىڭ خانى صبى بالا بولغانلىقىدىن مسكاو كىنازى «ابوان» آلفە
تابادە قزاننى بىتونلەي آلورغە پلانلار توزوب قوبىغان . نوغابلىرىنى
قزانغە قارشى قوترتوب دىشمانلاشدىرغان ، قىرىم خانىنىڭ روسىمەغە ھم
نوغابلىرغە دىشمانلىقى بولغانلىقىدىن اول قزانغە ياردەم ايتە آلمان . تاو
ياغى چىرىمىشلىرى مسكاو تىبەسىنە كرونى ئلەگانلار ھم آنى معلوم ايتىكلەر .
قزان سفرىدىن قايتقاندىدە روس عىسكرى زوبە صوى بوپىندە
طوقتاغان . كىناز ابوان شاهەلىنى ، قزان كىنازلارون ھم اوزىنىڭ
باپارلارون ابارتوب زوبە صوىنىڭ صول جانىندە كى بىر نوگەرەك طاو
باھىنە منوب قاراغان ھم اول اورنىنى بىك ياراتقان ، كېلەك بىللاردە
قزانغە سفر قىلغانلەدە آزىق ونورال قوبارلىق خونسز اوروون بولوب
شول تىرەدە كى فېن طائفەلىرىندەدە اثر ايتەر اوچون اول اورىندە
زوبە قىلغەسن قورماق بولغان .

اول اورنىنى شاهەلى بلان تانار كىنازلىرى بىك ماقتاغانلار ايمىش :

« اول تىرەدە ھر جھىندىن ايرىكىڭلىك وبەشىلك بولا » دىو . اوزىنىڭ

كىتاشچىسى شاهعلى نىڭ مصلحنى بلان كىناز ايۋان فلغه فورو اوچون شول تاۋنىڭ باشىدا اورن بېلىڭى لاگان. مارت ۲۳ نىڭدە مسكاۋگە قايتىپ بىتكانلار. ايكىنچى يىل (۱۵۵۱ نىچى دە) ياز باشىدا نوقى كىناز ايۋان فاسىم دىن شاهعلىنى چاقىروب آنىڭ بلان بىرگە بېشى بوز قىدر قىزان مەھاجرلارون وكوب ۋايۇدالار بىرلە قونلى عىسكىرنى زوبە فلغە سىن بنا قلو اوچون بېرگان. آلاغە قىزان ولايتلارون صوغشوب آلورغە وقىزانغە ھېچ اوزلەكسىز ھجوم ايتوب طورورغە امر ايتكان. فلغە احاطەلارنى وېر كىنيسە قىش كۈنىندە كالىچ اوبازىندە كىسوب حاضىرلاب قوبىلغان، سولر آچىلاچ آلارنى ايدىل بوينچە زوبە صوبىنى قىدر زور كىمەلر بلان آغزوب نوشىرولاچك بولغان.

روسلر قىزانلى لرنىڭ ايدىل وكاما سولرى آرقلى يورتنە تورغان كىمەلرون (پىراۋازلرنى) بارىندە اوز قوللرىنىڭدە آلتانلار.

۱۵۵۱ نىچى يىل ماى ۱۶ سىندە قوباش بايغان وقتىدە روسلرنىڭ عىسكىر باشلىقى كىناز «سىربىرىيانى» زوبە تاۋىنىڭ باشىنى روسىيە علمىن (فلاگن) مىندىر قوبىغان. ۱۸ نىچى مايدە كىناز «سىربىرىيانى» نىڭ عىسكىرى تونلە ايدىل آرقلى چىقوب ايرتە بلان قىزانغە ھجوم ايتكان. بىر مۇدىن آرتىق يوقلاب يانا تورغان مىسلماننى ھلاك ايتوب شولار آراسىدە بىر بوزگە قىرىب كىنازلار ومىرزالردە ھلاك بولغان ايمىش. قىزاندىە اسىر بولرب طورغان كوب روسلرنى قونقاروب، زوبە فلغە سىنە كىرى قايىتوب كىتكانلار. آندە آلار روسىيەدىن زور عىسكىر كىلوب بىتكاننى كۈتوب طورورغە نېوشلى بولغانلار. اول عىسكىر زوبە فلغە سىنە كىتروب قوبار اوچون قىش كۈنىندە حاضىرلانگان فلغە احاطەسى ايلە كىنيسەنى زور كىمەلرگە توياب ۲۴ نىچى مايدە كىلوب بىتكان. (۱) زوبە تاۋىندە ايرىنى

(۱) ايدىل اوستىدە كىمەلر بلان مسكاۋ عىسكىرىنىڭ باشلىقى لرى بو كىمەلر بولغان: كىنازلار «بولگاكوف، مىكولىنسىكى پالىتسكى، نىگايىف، پادشاھ خاتونىنىڭ بىرادرى كىناز «يوريف»، مىشچىرە ولايتىدىن كىناز خېلىكوف، «نېزىلى» دىن كىناز سىربىرىيانى، آبولىنسىكى، ۋىياتكان بىختيار جوزىن»، آلار بلان بىرگە مۇلقچىلر وقىزاقلىرىدە بولغان،

وقارانغى اورمان بولغان، آنى كىسوپ روسيەدەن كىنرلگان كنىسەنى
 وقلغە احاطەسەن اويوشدرب قويغانلار. قىلغە احاطەسەنە حاضرلاگان
 آغاچلرى بارطىسەنغە يىناراك بولغانلاردن قالغانون شول اورندەغى
 اورماندن كىسوپ حاضرلەب، بولغەنى دورت آطانادە تمام
 اولگورتگانلار. اولدە مسكاو كىنازى نىك اسمى بلان « ايوان گورد »
 اسمندە قويوب صوئىندىن بىلغە اسمى بلان « سۇيازسكى » دىب بورتولە
 باشلاغان. روسلرنىك بىلغار وقران بىرنەدە ايكى قىلغەلرى بولغان زويە
 قىلغەسى بلان ۋاسىل سورسكى زويە قىلغەسىنە قران كىنازلىرى ايله « اوقا »
 بىلغەسى بوينداغى « پىرىسۋىتسكى » قىلغەسى نىك كىشى لرون كىتروب
 اولمىتورغە امر ايتولگان. مسكاونىك زور عىسكىرى بلان شاهەلى ھىم
 آندە تورغان، روسيەنىك بوتان عىسكىرى « صورا » بىلغەسىندىن « كاما،
 ۋياتىكا » بىلغەلرىنە قدر صوزلوب قىرىم ونوغاى تانارلرون قىزانغە
 كرودن صانلاغان.

زويە قىلغەسىنىك بىناقلنوى تار ياغىنىغى چوش، چىرمىش طائىفەلرىنە
 بىك اثرلى بولغان. بتون يىل بوينچە چوشلار، چىرمىشلار، موفشىلار
 اولارون روسيە تىبەسىنە قىبول ايتونى صوراب شاهەلى گە كىلوب
 يورگانلار، مسكاو كىنازىنە تابع بولوب بىمىن ايتو حقتە سويلەشو
 اوچون اولارنىك اھىبارلى راق كىشى لرون مسكاو گە ايلچى ايتوب
 بىرگانلار. مسكاودە روسيە پادشاهلرىنە اطاعت قىلورغە وعك بىروب
 بىمىن ايتگانلار. پادشاهەن آلتون مھرىلى ژالۋاننى گرامونالار آلتانلار،
 اوچ بىلغەچە باساقى وخراجە تولودن كىچىرلوب زويە قىلغەسىنە يازلغانلار.
 آلارنىك اطاعتلرن بلو اوچون كىناز ايوان قران بلەن صوغشورغە
 فوشقان. آلار باش تارتورغە بازماينچە چىيىلوب اوز كىمەلرى بلەن
 ايدىلنىك صول جانبنە چىققانلار، روس مامورلرىنىك حضورندە آرچە قرىك
 قران خلقى بلەن صوغشقانلار، لىكن تانارلرنىك طوب آتوندىن قورقوب
 تىرتىبسىز تارالب قاچقانلار، بەھادىرلارون اثبات ايتە آلماسالردە مسكاو گە
 اطاعتلرون اثبات ايتگانلار. بو طائىفەلرنىك كىنازلىرى ومرزاللىرى شول

جای بوینچه اوزلکسزمسکاوگا بوروب طورغانلر. پادشاه سرابنده آشاغانلر، اوزلرینه پادشاه طرفندن قیمتلی ذاتلر، طونلر، آنلر، آنچه لر بیرولگان. پادشاهنک رحیملی وشفقتلی ایکانلگندن خاق آراسینه قایتوب خبرلر تارانقانلر، باشکا مملکتلری بلان ماقتانغانلر. کناز ایوان مقصودینه ایرشو اوچون آلتون کوشنی قزغانماغان، تلگانچه تارانقان، عسکر باشاقلری نك خدمتندن بیک مهنون بولوب شاهعلیگا کوب آلتون میداللر بیرگان (عسکرگا تارانو اوچون) دینده، تلده و عادتلارنده ناتارلرغه بیک یافنلاشقان هم قزان اوچونده اوزاق زمانلر اجتهاد قلغان چواش، چیرمش طائفه لرینک قزانندن آبرلوب روسیهغه قوشلورینه برنچی سبب قزاننک کنازلری و مرزالری بولغان. آلا اوزلرینک حربصلقاری بلن بو طائفه لرگه بیک کوب تولولر صالوب کوناره آلماسلق آورلقلر باصاغانلر. چواش، چیرمش طائفه لرینک مسکاو کنازینه تابع بولغانده برنچی شرطلریده شول تولولورنی بیکلبنو حقنده بولغان، یعنی اولده تولگان کبی آز توله نرگه دیب شرط اینکانلر. مسکاو کنازی شونی قبول اینوب حتی اولگی اوچ یلک آلاردن برده تولو آلماسقه وعده اینکان.

روسلرنک قزانغه یاقن کیلوب شول روشلی قلغه بنا قیلورینه قزان خلقی بیک قایغرغان و نورغان. قزانک بکرمی مکتدن آرتق مسکرده قالماغان، توابعلریده اطاعت ایتمای باشلاغانلار. خلق بر تفاقده بولهاینچه نورلی پارتیه لرغه بولنگان، اوز آرا دشمانلاشب قتنه قهارغانلار، خلقنک بعض صنفی اوزاق صوغشلردن اوز آرالرنکغی قتنه لردن جفالانو سببلی مسکاو تبعه سینه کرونلرگان. لکن قریم پارتیه سینک باشلقاری، خصوصا قریم اولانی «کاشچاک» خلقنی هم سیونبیکه نی «قریم دن، استرخاندن، نوغا» داسندن بولوشورغه عسکر کیله «دیب اوشاندرب نورغانلار کنازلرنی و مرزالرنی شلته لگان، آلا بر برسن عیب لگانلر. قز امورلری مسکاوگه تابع ولونلرگانلر، قریم طرفدارلری بوگما حسرنلرنب قریمدن، استرخاندن،

نوڭاي اوردا سندن عسكەر كىتوب طورغانلار. قزاننىڭ كىتوب كىنازلىرى ومىرزالىرى ياشىرنىڭ بلان زويە فلغەسىنە شاھىلى يانېنە كىتىكازلار. قزاندىنە خلق آراسىنىڭ يىنە فتنە كىوتارلىگان. شول فتنەلەردىن طوبىغاچ آرچە طرفىندە قى چوئاشلاردىن كىتوب خلق جىولوب وتورلى قوراللىر كىوتارب قزانغە كىلىگانلار، قاطى تاوش بلان قىقىرشوب خان سىرايىنە كىلوب مىسكو پادىشاھ سىنىڭ تىغەسىنە كرورگا كوچلاگانلار .

روس لىتوپىسلىرىنىڭ خىبرىنچە قىرىم اولانى « كاشچاك » بلان سىبونيىكە بر كىكاشىدە بولغانلار ايمىش ، آلارنىڭ ياقىلىق لرون قزان خلقىنىڭ كىوبسى بلىگان . « كاشچاك » اونامىش گىرايىنى واوزىنە خلاف بولغان كىنازلىرى بارىندە اولتروب ، سىبونيىكەنى خانونلىقىغە آلوب قزاننى اوزى خان بولورغە تىلاگان ايمىش . لىكىن قىرىم پارتىيەسى بىلار كاشچاكنىڭ ھالى كوندىن كىون ئىچارلانغان : آلار قزان مىملىكىنىڭ كىچرايون ، بەض طائىفەلەرنىڭ روسىيەغە قوشلويىن ، فائىدەسىز صوغىشلاردا كىتوب خلق ھىلاك بولغانون كىوب وقزاننى قوتقارومىكىن بولماغانىنى آڭلاپ انى بتونلاي تاشلاپ اوزلىرى قىرىمغە كىتارگا اوبلى باشلاغانلار . كاشچاك اشنىڭ چوالبىن كىوب وخلقنىڭ اوزىنە دىشمانلاشغانون بىلوب اولتروندىن ياكە خلقنىڭ روسلارغە طوتىوب بىروندىن قورقۇپ ، اوچ يوزدىن آرتوق قىرىم كىنازلىرى ومىرزالىرى بلان آلارنىڭ خانونلرون وبىلالرون تاشلاپ قزاندىن قىچىق قاققانلار . كاشچاك اوزى بلان برگا خانونىن ، انى-سىن وايىكى اوغلىندە آلوب قىرىمغە قاققان ھىم قزان خلقىنە « عىسكەر جىيارغە بارام » دىب يالغانلاغان ايمىش .

قزاندىن كىتىكەندە بوتانارلىر تىلاب آلورغە مىمكىن بولغان نرسەلەرنى تىلاگانچە آلغانلار . قىرىم مىرزالىرى بلان اولان « كاشچاك » نىڭ قاققانلىقىدىن قزاندىن شاھىلىگا خىبر بىرىگانلار ، روسلارنىڭ ھىر بىردە ساقچى عىسكەرلىرى طورغانلىقىدىن بو قىرىم تانارلىرى قوتلورغە بىردە يول تاپا آلماغانلار ايمىش . شاھىلى آلارنىڭ آرتلىرىدىن عىسكەر بلان « ابۇان شىرىمىتىف » نى بىرىگان ، اول آلارنى ايدىل بلان دون نىسبىتى

آراسنده فرده چابوب بارغانده قوالاب بتوب طوقتانقان، فارشی طوروب صوغشقانده بیک کور بسن اولنروب کاشچاکنی اوزن انسی، خاتونی وبالاری هم اوچ یوزلاب احبابلری ایلمن اسیر. اینتوب روس عسکرینه آلوب کیلگان، (۱) آندان بوغاولاب مسکاوگا بیرگانلر. کناز ایواننک فوشوی بلان دیندن چفارغه راضی بولماغاچ بارنده پلوشچادغه چفاروب اولنرگانلر، کاشچاکنک خاتونی بلان بالارون دیندن چفارغانلر، آندن صوگ آلاغه ایواننک رحیمی بولغان ایمش.

کاشچاک فزاندن کیتکاندن صوگ فزان معتبرانلری، خلقنی مسکاو عسکرندن قردرماس اوچون واوزلرینک فارشی طوروراق فونلاری بولماغانلقدن سیونبیکه دن اوتنگانلر ایمش: بار خلقی بلان مسکاو کنازینه بیر لوب اوزی شاه علی گا خاتونلوقه بارونی. سبونبیکه آلارنک سوزلرون التفات بلان طکلاب عدلرون قبول ایتمک بولوب وعده ایتمکان ایمش. آندن صوگ فزان معتبرانلری زویه فلفه سینه باروب شاه علی دینده اوتنگانلر. شاه علی بایارلر و ایوودالربل کیکاش ایتمکاندن صوگ قبول ایتمک بولغان ایمش.

کناز «کاشچاک» بلان فریم مرزالرینک روسلر فولینه توشولاری ایشتولگاندن صوگ فزان خلقی مسکاو بلان صلح قلسورفیه صوری باشلاغان. مسکاو کنازینه ایلچی لریباروب فزان خانلغینه ینه شاه علی نی بیرونی صوراعانلر. شاه علی نی قویوبلان فزان ملکندن کیتکان ناویاغی یرلری بارچه توابعلری بلان یاگادن فزان ملکینه بیرلور دیب اوبلاغانلار هم شاه علی اوزی ده آلاری روسیه دن کیری فزانغه آلوب بیرونی وعده ایتمکان، لکن آنی بولدره آلماعان. فزان مسلمانلری ایوانغه اشانوب صلح حقنده خط یازغانلر، آلا طرفندن وکیل بولوب مشهور نوغای کنازی «یوسف مرزا» بارغای. اول جان علی وصفا گرای خانلرنک فاین آناسی بولغان، یوسف مرزا عقللی والوغ کنازلردن سانالغانلقدن

(۱) بعض خبرلر بوینجه کاشچاکنی ۴۵ قدر قالغان کنازلری

بلان طوتوب آلوب کیتکانلر ایمش.

استانبول سلطانی آکا «امیرالامراء» دیب خطاب قلوب و بیک الوغلاب خط بازغان ایمش. یوسف مرزا مسکاو کنازی ایواننی قزان خلقی بلان کیلشدرو اوچون اوزی نك صفا گرای خاندن طل فالغان قزی سیونبیکه نی شاه علی گه خاتونلغفه بیرمک بولغان ایمش. ایواننی الوغلاب فرآنده وانجیلده کورساتلگانچه آخرتنی سویلاب کورساتوب فان تو گو دن صافلانورغه هم اوزینه یاقن دوست بولورغه اوتنگان ایمش. اوزی نك وفات بولغان کیای صفا گرای ایله قزان الوغارون « فان تو گو گه سببچی وفتنه چی بولدیلمر » دیب عیبلا ب سویلا گان ایمش. قزی سیونبیکه بلان آنك اوغلی اونامش گرای نی یانلاب سویلا گان. ا گرده صلح صور اوچیلر قزان اعبانلر فند بیش یا آلطی کشی نی مسکاوگا یبرسه لر و مسکاو طرفندن قویلغان شرطلر غنه راضی بولسه لر کناز ایوان آلا ر بلان صلح فیلمشوب قزان خاتونلغینه شاه علی نی بیره چکن وعده اینکان. آنك شرطلری شولار بولغان:

- (۱) قزانده یا کادن شاه علی نی خان ایتوب قویارغه.
- (۲) صفا گری خان دن طل فالغان سیونبیکه نی اوغلی اونامش گری بلان بر گه مسکاو گه آلوب بیرو اوچون روسلر غه بیرو ر گه
- (۳) قریم مرزالرینك قزانده فالغان خاتونلارون بالالرون بارچه سنده مسکاو گه بیرو ر گه.
- (۴) قزانده اسیر بولوب تورغان بارچه روسلر نی قوتقارورغه (۱)
- (۵) ایدل نك اوك جانبی یعنی تار یاغی بتونلای مسکاو . ملکنده قلوب زویه فلغه سیننه فوشله چق.

کناز ایوان زویه فلغه سنده غی ژا بیژودالرغه وشساه علی گه صلح نك شرطلرون معلوم اینار اوچون مسکاو دن «آداشف» نی یبرگان . قزان خلقی بو شرطلر نك بعضلرینه بیک راضی بولماغان هم بیک آپولری ده کیلسگان، شاه علی اوزیده راضی بولماغان هم اینکان

(۱) روس لیتوییس لری نك خبرنچه قزانده اسیر بولوب یاتقان روسار نك حسابی آلتمش . مك ۱۶ قریب بولغان ایمش .

ايمش: «مملكت نك ايك بغشى يرارون بولاب آغاندن صوڭ قزان خلقى مېنى نچوك ياراتسون، منم ملكمده نى گنه بولور» ديو. مسكاو طرفندن يبرولگان ۋايۇدالر ايتكانلر ايمش: «بو ايۋان نك اختبارى، آنك تلوى شولاي، سز «زوبه» طماغينه قارا ئىز، آندە حاضردە خرىستيانلر فلغەسى بولدى، اول ياقى نك خلقى بىزگە تابع بولوب قزانغه كېلوب صوغشىدىلر. آلا ر ياكاندن نچوك سزگە تابع بولسونلر، سز بابىسكى نى اونونىكز آنى قايتارو ممكەن توڭل» ديو. قزان خلقى تاوباغن يرورگە برده راضى بولماينچە طورغان، شول سببلى اسيرلرنى هم سيونىبىكە نى يبرورگە راضى بولماغانلر.

روس ۋايۇدالرى ايتكانلر ايمش: «ياكە آلا رنى يبرەسز، ياكە ايۋان كوز باشنده اوت وقلچ بلان اوستونىكزگە كېل:» ديو. شوندىن صوڭ قزانلى ر صلح شرطلرېنە راضى بولوب اوزلرون مسكاو كىنازى نك اختيارېنە تابشرغانلر، اياچى لر قزانغه قايتوب بونى سيونىبىكەگە مەلوم ايتكانلر، اول بىك فوانقان بولوب شاه علىگە بولاكلر يبرگان ايمش. (۱) قزان الوغرى «سيونىبىكە زوبه فلغە سېنە بارورغە راضى دىب شاه علىگە خبر ايتكانلر. مسكاو ۋايۇدالرى قزانده اسير بولوب ياتقان روسلرنى قورتقارونى هم قزان خلقى نك روسبەغە خباتتسر اطاعت قلوغە

(۱) سيونىبىكە نك شاه علىگا يبرگان بولاكلرى حقندە روس تارىخلرنده بوروشلى خبرلر بار:

اول بولاكلر آغو سالوب پشركان طعام ايله سخرلاب تگلكان كولمك بولغان ايمش. شاه على كوڭلىنە شىك توشوب اول طعامن انلرگا يبرورگا قوشقان. انلر آشاغچ دە اولگانلر. كولمكى اولم جزاسيله يبرلاچك تانارغە كىدروب اولدە اولگان ايمش. بولى كورگان كشى لر بىك قورقانلر، شاه على سيونىبىكە نك بو عيبلرون خلق غە مەلوم ايتكان. شوندىن صوڭ سيونىبىكە نى. اوغلى اوتامش گراى بلان رگا طوتوب آلور اوچون قزانغه عسكەر بلان كىناز «سيريپىالى» يبرلگان. اول سيونىبىكە نى كوب يخشى خاتونلر وقزار بلان مسكاوگا اlob كىتكان ايمش.

بمبن اینولرون صور اغانلر، شو کما کون تعیین قیلغانلر، خان سرابن بوشاندرو اوچون شاه علی اوزینک مرزالرون شهرگه بیرگان. اول توننی چادرلرده قونب، ایکنچی کون بارچه الوغلر و مأمورلر بولونده جیلوب اوزلرینه یازلغان بمبن بازوون طکلاغانلر و شاه علی نی پادشاه لقیه بیرگان اوچون ایوانغه دعا قیلغانلر. صلح بازولرون پادشاه مهری بلان برکتوب بارچه مامورلرنک امضاسی بلانده برکتولگان (گواھلاندیر لغان). خلق اوچ کونگه قدر جیلوب جیلوب کیلوب بمبن ایتکان.

۶ نچی آوغوستده قزان تختینه شاه علی نی اولطرتو اوچون زویه قلفه سندن مسکاو کنازی ۱۷ ایوان اسمندن ژایوودا «آداشف» کیلگان، سیونبیکه بلان اوغلی اوتاماش گری نی آلوب کینار اوچون کناز «سیربیریانی» کیلگان. ۱۱ نچی آوغوستده آلارنی زویه قلفه سینه آلوب کیتکانلر. (۱)

آوغوست ۱۳ نندن ۱۵ نه قدر قزان خلقی ایدل بلن بیش بالتا آرا- سندهغی بولونده یا کما خانغه بمبن ایتکانلر، ۱۶ نچی آوغوستده شاه علی خان ۳۰۰ قدر فاسیم کنازلری و مرزالری بلن و بیش یوز قدر روس بایارلری و ملطقهچی لری بلن فزانغه کیلوب کرگان. مسکار بایارلری «بولگافی» بلن «خابارف» خان تخت کاولطرو عادتارون اجرا ایتند. روب شاه علی نی قزان تختینه اولطرتقاللر (یعنی خان اینوب قویغانلر). روسلرنک ملطقی عسکری شاه علی نی صافلار اوچون خان سرابنده طورورغه قالدر لغان.

شاه علی خان

(اوچونچی مرتبه)

(۱۵۵۱ — ۱۵۵۲)

مسکاو کنازی بلان صلح قلسقاندن فزانده طوتونده یانتقان روسلرنی بارچه سنده فوتقارورغه شرط ایتلگانلکدن شاه علی خان

(۱) قزان خلقی سیونبیکه نی ایدل بوینه قدر اوزاتا باروب بیک یغلاشقانلر ایش.

اوچونچی مرتبه قازان تختینه اولطرقاچ شول روسلرنی فسایتاروب
بیرو بلان اش باشلاغان .

اسیرلرنی خان سراینه کیتروب شونده آلاغه قوتلغانلقلرون
معلوم اینلگان. قزاندە بولغان مسکاو مأموراری آلاغه اینتکانلر
ایمش: «روسیهده ایوان پادشاهلی قلا، وطنکوزغه فایتکوز، ایندی
اسیر بولودن قورفماکوز» دیو. اسیرلر شادلقلرنسین نیشلارگهده
بلماینچه طورغانلر، آلارنی قزاندن «زویه» قلغهسینه بیروب آندن
حاجت قدر آزق وکیوم بیروب ایدل بوینچه مسکاوگه اوزانقلنلر.
بعضاری پیرم، ژباتکا ولایتلرنی ننگ کشی لاری بولغانلقلدن بونن
بول بران فایتوب کینکانلر. بو اسیرلرنی ننگ حسابی ۶۰ مک قدر بولغان
ایمش، بعضاری اسیرلکده یکریمی شر یل طورغانلر بو واقعه
حقنده لیتوپیس اوده «روسیه خلقی بوقدر زور شادلقلنی هیچ
کورگانی یوق ایدی» دیب یازلقان. بوقدر کوب خلقنی قوتقارو،
قزان یرنده زویه قلغهسن بنا قلو، قزان مملکتی ننگ، ناو یاھندهغی
یرلرون آلو، شاه علینی یا کادان قزانغه خان اینتوب قویوبارچه سنده
قان نوکمایینچه اشلارگه مکن بولغان. شول واقعه دن صوگ کناز
«بولگا کف» یغشی خبرلر آلوب مسکاوگه ایوان حضورینه
فایتقان. سوگندن باشقه ژاؤدالری ده فایتوب کینکانلر، «خابارف»
یوز قدر ملطقچی لاری بلان قزاندە شاه علینی صافلارغه قالغان، کناز
«میکولینسکی» زویه قلغهسنده قالغان .

اوچونچی مرتبه کیلوب اولطرقان شاه علی ننگ مملکت اداره
قلوی قزان خلقینه برده اوخشاماغان هم اول خلقی غه طنقلق ده بیرو آلمان.
مسکاو حکومنی بلان قزان خلقی آراسنده بولغان صلح ننگ شرطلرنسین
برسی شول: ایدل ننگ اولک جانبی یعنی تاویاغی مسکاو مملکتک فالوب
زویه قلغهسینه قوشلورغ، بولغان یعنی زویه ده گی روس مأموراری ننگ

فارامانده، شاه على گە فقط ايدلنىڭ سول طرفى غنە بېرولگان . روسلار طرفىدىن بوروشلى شرط قوبلۇغە قزان خلقى ھەم شاه على دە بېك جېرسنگانلار، شاه على ايدلنىڭ اوڭ جانىدىگە بىرلەر ئىدە قزان ملىكىدە فالدىرونى سوراپ مسكاوگە كىشىلەر بېرگان، مسكاو كىنازىنە بازغان ايمىش: «اوزىنىڭ توابىغلىرى آراسىدە زور قىنە چىقۇرماقچى بارلىق .

ناو ياغى يوللىرى قزانغە كېرى قايىتارولسە قزان خلقىنىڭ دە روسلاردىن تولى وقتىدە آلمان ملىكلارون قايىتاروب بېرىمك بولغان، لىكىن كىناز ابۇان بولارنىڭ بېرىنىدە قوبول ايتىمەگان .

قزان ملىكىنىڭ يارىتىشى مسكاو ملىكىدە قالاچى بولغاچ شاه على، اوزىنىڭ قزانىدە تىنچ طورويىدە اشانىمى باشلاغان، ھەم خۇفلا نوئى دە اصلسىز بولماغان: تولى خۇفلى خېرلەر ايشتولساڭلىكىدىن، مىثلا قزان اعيانلىرى نوغايلىر ايلە خېرلاشوب شاه على نى ھەم آنىڭ ايلە بىرگە قزان دەغى روسلارنىڭ بارچە سەن دە اوتىرىمك بولار ايكان دېو . شول خۇفلى خېرلەرنى كىناز ابۇانغە ايشتىرو اوچىرىن قزاندىن مسكاوگە يىنە ايلچىلەر بېرولگان . مسكاودىن جواب كوتىمايىچە شاه على خۇفلاردىن ايمىن قالۇغە اوزلىگىدىن چارە ازلى باشلاغان: اوزىنە خۇفلى كورنگان كىسەردىن ۷۰ كىشىنى چاقىروب اوز يانىدە طوراتورغان روس ملطقىچىلاردىن سويدىرغان ايمىش (يەنى بارىدە اوتىرتىپ بىرگان) . شوندىن سوڭ شەر اچىدە ايكى كونگا قىر اوزلىكىسىز وكوب قان توڭلىگان . غىبلى دە عىبىسىز دە اولتىرلىگان . قزان خلقى بېك قورقغان، كويىسى شەردىن بىتولەي چىقوب قاچقانلار .

زىيە قىلغەسىنە كىوب مرزالار باروب ۋابۇودالرىغە شاه على دىن زارلانغانلار، ۋابۇودالار اول خصوصە مسكاوگە خط بازغانلار . مسكاو كىنازىنە بو خصوصە اوزلارنىدىنە خېر ايتوب قزانغە شاه على اوزىنە مسكاودىن «نامېستنىك» كېتىروب قوبونى سوراغان، قزان ايلچىلىرى

«شاه على خلقى نالى واولترة، بزنك خانولارمىزنى آلا» دىب زارلانغانلار
 ايمش. مسكاو كىنازى ۱۷ نچى ايوانىك بو خبرنى ايشىكچاچ اوزىنىك
 امرى بلەن قويغان شاه على گە بىك آچوى كىلگان ايمش، قزانغه
 روس عسكرىن كرتەمز دىب شاه على گە معلوم اينو اوچون «آداشى»
 بىرولگان. شاه علىنىك اوزىنە بر ۋايۇدا بلەن مسكاوگە كىلورگە قوشوب
 قزاننى «پىطرشويسكى» بلەن باشقە ۋايۇدالارغە بىرورگە امر ايتكان. شاه
 على ايتكان ايمش: «قران خلقى مېنى كورە آلەمى، مېكا قزانده پادشاهلىق
 قىلورغە مەكەن توگل، لىكن مېن اوزم مسلمان بولغانلىقىدىن سزگە
 نصرالارغە شەرنى بىرە آلمايمەن، بو دىنمىزگە خىانت اينو بولادر، آلاى
 بولسەدە طوبلرنى بوزوب كىنازلرنى و مرزالرنى اولتروب بىروب
 سزگە قزاننى تىزراك آلورغە سىبىچى بولورمەن» دىو. مسكاوده بولغان
 قزان ايلچىلرىنىك باشلىقلىرى (شاه علىنىك دشمانلىرى) «كاستروف،
 على مردان، سالى» ايوانغه ايتكانلار ايمش: «اگرده شاه علىنى قزان
 تىختىدىن توشورولماسە - آندە ياكادان قىنە چىماينچە فالماس، آكا قزان
 خلقى «تالاوچى وفان توگىچى ظالم دىب قارىلار» دىو، شاه علىنى
 توشروب آنىك قولدىن شەرنى آلور اوچون ۱۵۵۲ نچى يىل فىئورالده
 ۋايۇدا «آداشى» بنە قزانغه كىلگان. مگر شاه على قزاننى اوز
 قولدىن بىرورگە هېچ راضى بولماغان دىخى ايتكان ايمش: «مېن
 تىختى قزانمايمەن، مگر شەرنى اوز قولدىن نصرالارغە بىرە آلمايمەن،
 اوزكز كىلوگزدە، تانولق بلەنمى. ياكە كوچ بلەنمى، آلوكز» دىو،
 شاه على روسلارنىكە و تانارلارنىكە هېچ اوزلكسىز نورلى اشلارنى
 صوراوندىن طنەسز لانب وەز وقت اولترودىن فورقە مسكاو كىنازىنىك
 رخصتى بلان قزاننى تاشلاب كىتمەك بولغان. قزانده ۋايۇدالارنى بېش
 كونسكا قدر كىنوب آلار كىلماگىچ اوزى دارىنى و ملىقلىرىنى زوىە
 قىلەنمەنە بىروب طوبلرنى بوزوب ۸۴ قدر اولانلار و كىنازلر بلان

شەرنىڭ طىشى ياغىندەغى كولىغا بالىق پوتارغە دىب خىلەلب چىققان ، شۇندە آنىڭ بلان كېلوچىلارنى روس مەلۇماتچىلىرى چولغاب آلمانلار ، شاھەلى آلازغە ايتىكان ايمىش : « سىز مېنى اولترىك بولدىڭىز ، اياۋانغە ھەروقت الاكلاپ طوردىڭىز ، حاضر دە بارمىزدە آنىڭ ھكىمىنە بارايىق اينىدى » دېو . شۇندىن سوڭ شاھەلى پوتوب آلمان اولانلارنى وكنازلارنى اوزى بلان بەرگا زويە قىلغە سېنە آلوب كىتىكان . آندە ۋايۋودالار شاھەلىنى ھەرمىتاب قارشى آلمانلار . شاھەلى فزانغە بېك تېز عىسكەر بېرورگا قوشقان . اما ۋايۋودالار اول كۈننى شاھەلى بلان بەرگا آشاب اچوب مجلسلار ياشاغانلار ، فزانغە مال وقورال بلان اوچ مىڭ قدر عىسكەر بېرگانلار ، شاھەلى اوزى بلان بەرگا زويە قىلغە سېنە آلوب كىتىكان مەرزالارنى اولتروورگا قوشقان ايمىش .

شاھەلى خان بلان يادكار خان آراسىدە بولغان واقىئەلەر . دىن اسلامغە خىيات ايتۇدۇن ساقىلان ب شاھەلى فزاننى روس مامۇرلار بىنە اوز قوللىدىن بېرورگا راضى بولماغان ، مىسكو پادشاھە سېنە اطاعىن بوزماينچە فزاننى اوزى تاشلاپ چىقوب مىسكوگا كىتىكان . كىناز اياۋانغە بار وانەدلارنى سويلاپ اوزىنىڭ ھېيىزلىگىن وخىيانتىسىزلىگىن آڭلاتقان . كىناز اياۋان شاھەلىنى كۈب بولاكار بېرۈب قاسمغە قايتاروب بېرگان ، « فزانغە بارورغە حاضر طور » دېو .

شۇندىن سوڭ فزان خلقى شاھەلى فتنەسىدىن قوتلو اوچۇن فزانغە روس مامۇرلارون قېول ايتەك بولوب وعدە قىلغانلار . شاھەلى كىتىكاندىن سوڭ فزان اشلارون ادارە قىلورغە زويە قىلغە سېنەغى ۋايۋودا كىناز « مىكولىنسىكى » تەيىن ايتولىگان . اول « خلقىنىڭ تىلاونچە پادشاھە شاھەلىنى نوشردى » دىب فزان خلقىنە مەلۇم ايتىكان . ۋايۋودا « مىكولىنسىكى » نىڭ فزان خلقى مىسكو زىنە بېيىن ارناارگا اوند اوينە اتى شول شرط بلان كىنە راضى بولغان ايمىش : خلقىنى اوڭتلاپ تىنچلاندىرو اوچۇن زويە قىلغە سېنە ايتىكان كىناز ( ) . « بىر نەش » نى

قزانغە يېرونى سوراغانلار، «آلار» «ايۋان» نىڭ شىقتىلى لىكىدىن خىر بېرسونلار ھەم اوز اوستلرىنە آلسونلار» دېو.

روس مامورلارى بلان اول كىنازلارنى قزانغە جىماعتلارى يانىنە يېرولگان، ھەم قزانغە طىنچاق بولغان، اعيانلار ومەلىكىتىڭ بارچە خلقى اطاعتلى بولوغە يەن ايتكانلار. شاه علىنىڭ خاتونىن زوبە قىلغەسىنە اوز انوب يېرگانلار.

مىسكو كىنازىنىڭ وكىلىنە خان سىرايىن بوشاتىب عىسكىرىنەدە اورىن ھاضرلاگانلار، كىناز «مىكولىنىسكى» نى چاقىروب كىتروب ايدىل بويندە قارشى آغانلار، اول اوزىنىڭ عىسكىرى بلان كىپلوب بېش بالنادە طوقتاغان، يوكىرون قزانغە يېرگان، بىردە قىنان توكمەينچە قزاننى مىسكو پادىشاھسىنىڭ مەلىكىنە كىرتەك بولوب شەرگا كىرورگا ھاضرلانگان. شول آرادە قزاندىن ناچار خىرلار اېشتولە باشلاغان: «قزانغە قىتئە چىقىدى» دېب خېر يېرگانلار.

زوبە قىلغەسىندىن يېرولگان كىناز «چاپقن» بلان اوچ مرزاننىڭ قوتىرتىدى بلان خلقى آراسىندە بوروشلى يالغان خېرىتارالغان. «روسلار قزانغە خلقىنى بىتولاي قىروب بىتور اوچون كىلەر» دېو.

قزان خلقى بىك قورقۇغان، شەر قاپقاسون بىكلەگانلار، باردە قورال لانغانلار، بەش كىنازلار خلقىنى طىنچلاندىرورغە طىروشوب بوروشلى سوبلەگانلار:

«مىسكو كىنازىنىڭ مامورلارى شەردە وقىرىلار دە ھېچ كىم گا چىر ايتىمەسكا يەيىن ايتىدىلار، خلقغە آورلىق سالماينچە زاكون بوينچە غنە اداره قىلورغە وعدە ايتىدىلار» دېو. لىكىن خلقىنى ھېچ طىڭلانماي آلمانلار. «بايارلارنىڭ يەيىن ايتىلورى چىلگنە، آنى شاھعلى ياقىنلرىنە اوزى دە ايتوب كىتكەن» دېب قىچىرىشقانلار. شول خېرىنى ايتىشكەچ مىسكو كىنازلارى «مىكولىنىسكى، آبولىنىسكى، اداشى» نى عىسكىرىنى بولاق بويندە قالدروب اھبابلارى بلان اوزلارى شەر يانىنە كىلەگانلار. لىكىن شەرنىڭ قاپقالرى بىكلەنگەن، كىرىبىست اعاطەسىنىڭ اوستلرىندە قوراللى خلق

کوب بولغان، بعض مامورار شہر ذن چفوب خلق نی عیبلاب سویلا گانلر، آلا ر خلقنی طنچلاندرورغہ نی قدر اجتهاد اینسہ لردہ - بولدرہ آلمانلر، روسلرنی شہرگہ کرتورگہ خلق راضی بولماغان. روسلرنک فزانغہ بیرگان یوکلرون دہ آلمانلر، بعض بایارلرنک بالالرون دہ طوتوب آلمانلر، وفزانده بولغان روسلرنی اولترگانلر ایمش. (۱) روس مام مورارن ادبسیز سوزلر برلہ حقارت فلغانلر.

زویہ قلغہسی تیرہسندہ گی خلق نی قوترتب فتنہ چفارتہق بولغانلر، یعنی فتنہ چفارتورغہ طرشقانلر. فزان خلقینہ تاویاغندہ غی چیرمشلردہ قوشلغانلر. روس مامورلری نی اش قلورغہ دہ بلہہ بینچہ ۱۲ نچی مارندہ زویہ قلغہ سینہ قایتقانلر، آندہ غی ناتار کناز لرون حبس کایابوب قویعانلر. فزان خلقی نک بوروشلی خیانتلری حقندہ خبر بیرو اوچون مسکاوگہ «شیر بہینفی» نی قایتارب بیرگانلر. اول ۲۴ نچی مارندہ مسکاوگہ باروب «ایوانغہ» خبر ایرشدرگان. شوندن صوٹ کناز ایوان بیک نیز مامورار مجلسی یاصاب شونندہ اوزی مقصودلرون سویلہ گان، فزاننی بتونلہی آلو اوچون زور عسکر بلہن اوزی دہ بارماق بولغان. کیکاش مجلسندہ بعض لری فزانغہ نش کونندہ بارونی موافق کورگانلر، (ہونی بیگراک شاعلی موافق کورگان ایمش) آنی «ایوان» فاسیم دن مسکارگا چافروب کیترگان ہم آٹکا کوب بولہ کلر بیرگان، میسہچر - ولایتندہ برنیچہ فریہ لردہ بیرگان، صفاگری خاندن طل فالغان سپو نیبیکہ نی خاتونلقغہ آلورغہ رخصت اینکان.

شاعلی اوزی آور گاودہ لی سیمز کشی بولغانلقدن صوغش نہ بیک موافق بولماغان،

لکن عقلی وتدبیرلی بولغان، فزان اشلرنندہ ایوانغہ ہر وقت اول کیکاش بیروب طورغان. شاعلی ایبتکان ایمش: «فزان اونہ آلماسلق سازلر بلہن، فالن اورمانلر، کوللر بلہن ایلہنگان، قش سزگہ کوپر (۱) بعض خبرلر بوینچہ زویہ قلغہسندن بیرو لگان اوچ مٹ قدر عسکرنی فزانغہ کرتب بارندہ اولترب بترگانلر ایمش.

بولور» ديو، مگر ايوان نىڭ قىشنى كوناى، كىلماگان، اول ايتكان ايشە: «عسكەر حاضرلەنگان، اللەغە تاپشروب بارامز» شوندىن سوڭ بىك نىڭ حاضرلەنە باشلاغانلار. پادشاھ خاتونى نىڭ برادىرى «دانىل رامانۇيىچ» غە عسكەر بىلەن زوبە قىلغەسىنە بارورغە قوشلغان، يرافداغى عسكەر لىرگە «كالمنا، كاشىرا» قىلغەلىرىندە چېلورغە امر ايتولگان، باقتراق يىلدىن «مورم» دە چېلورغە بولغان، كىناز «گورباطى بىلەن شويسكى» غە مەسكەو عسكەرون «نېزنى» قىلغەسىنە ايلتورگە قوشلغان، «گلبەنسكى» غە بايار بالالىرى بىلەن بىرگە «كاما» يىلغەسى بويىندە طوقتارغە قوشلغان. ملطقىچى لىر. قزاقلىر، اوستىووك. ۋياتكا خلقى بىلەن زوبە قىلغەسىندەغى «ۋايۋودالىر» يىكلى عسكەر بىلەن ايدىل آرقىلى چىقا تورخان پىراۋازلىرىنى «الورغە» ھەم ايۋاننى اوزىندە كوناىرگە قوشلغان.

قزاندەدە اشلار ھەمان اوزگار ب طورغان، خلق روسىيە تىبەسىنە اوز اختىبارى بىلەن كرونى قىبول ايتماگان، استانبول سىلطانى سىلېماندىن ياردەم كىتوب خونسىز طورغانلار. سىلطان سىلېمان قزاننى روسلارغە بىرماس اوچون ياۋروپا مىسلمانلارون روسلارغە (دىن اسلام ھەرمىنە) فارسى طورورغە اونداگان. قىرىم ھكىمدارى دولت گىرى ھەم قزاننى باقتارغە بىك طرشقان. روسلار نىڭ قزانغە ھىجوم ايتولرون كورە طوروب قزان خلىقىنە پادشاھسىز طورودە بىك اوڭايسىز بولغان. پادشاھ بولورغە موافق كىشى از لەب قىرىم ونوغاى اوردالرىنە ايلچى لىر بىرگانلار. استرخان كىنازى «يادكار» نى مستىقى كوروب ۱۵۵۲نچى يىل آپرىلدە آنى قزانغە كىتىرگانلار.

. ۱۴

يادكار خان (يادكار ھىمد)

۱۵۵۲

يادكار خان پنچىسىز وقتدە نىخت كە اولطروب قزان نىڭ ايكى آخرى خانى بولغانلىقتىن آنىڭ تارىخى روسلار نىڭ قزانغە آخرى سىفىرلىرى وقزان نىڭ آلنوى ھقتدە بولغان خىبرلار بىلان بىرگە سويلەنەدر.

يادكار خان كچى محمد خان نسلندن استرخان حكمدارى قاسم (قصاى) بن سيد احمد خان اوغلى بولغان. (۱) قزان خلقى نىڭ صورائى بلان ۱۹ باشىدە قزان حكمدارى يولغان. زويە قلعەسىنىڭ روس ۋايۇداللىرى استرخان كىنازى يادكار خان بېشى پېز قىر نوغىلى عىسكىرى بلان قزانغە كېلىگەننى بىلۈپ پوتوب آلورغە صائىلاب طورغانلىرى، مېگر نى قىر طرىشسالردە بولدىرە آلماغانلىرى، ياڭا خان اوزى نىڭ احبابلىرى بلان خوسفىز قزانغە كېلۈپ كىرگەن، م روسىيەغە ھېچ كېلىشماسلىك دىشمان بولورغە يەمىن ايتوب نىخت كە اولطرغان. قزان خلقى نىڭ، كوڭلى كوتارلو گە باشقە سىبىلار دە بولغان: تاتىلارلىر مېسكو گە قارشى بتون ناو ياغى غلقن (مىلتاتانار، چوئاش، چىرەمش، موقشى طائىفەلەرنى) كوتارگانلىرى، بىر مەرتىبە يەمىن ايتوب مېسكو گە تابع بولغان خلقى نىڭ ياڭادان دىشمان بولوى روسلارغە قزانغە كېلۈپ صوغىشقان وقتىدە بىك خوفلى بولغان. خىسسىيەت مېسكو بىلەن قزان آراسىدە بول بتودن بىك خوفلانگانلىرى. روسلار نىڭ اشللىرى زويە قلعەسىنىڭ بىك تىرىپى بولماغان: روسىيەدىن بىر افلىق واجىبى طائىفەلەر بىرىدە تىركلە نىڭ باشقەلىقى سىبىلى عىسكىر آراسىدە تىرىپىلەر بولما باشلاغان. اىۋان نىڭ تىلاونچە مېسكو مېتراپولىتى زويە قلعەسىنى خىت يازوب ۋايۇداللىرى اوڭنلار گە آرخانگېلىسكىدىن بىر كىشىش بېرگان. روس عىسكىرىدە بىك كۆپ خلق اوز بوزلو (سېنىغا) بلان آوروب آياندن يىغلوب ياتقان وكوبىسى اولىگان. IV نچى اىۋان كىناز «گورباتى» بلان «شوبىسكى» غە عىسكىر بلان آشقوب نېزىدىن قزانغە بارورغە امر ايتىكان. مېگر مېسكو گە بىر بىر آرنلى ھەمان فايغولى خىلەر گنە كېلۈپ طورغان، زويە قلعەسىدە آورو بىك قىرلانگان. ناو ياغى غلقى روسلار بلان بتونلاي دىشمان بولوب صوغىشا باشلاغانلىرى، روسلار نىڭ آت كىتولرون قوالاب آلوب كىتىكانلىرى. يەنى

(۱) سىد احمد خان نىڭ بابىسى كچى محمد خان دىر.

تازارلر آنلرون كئولارى بلان اورلاغانلر . . . . .

روسارنك آلدهغى عسكرلرى قارا فارشى كيلوب صوغشقاند،
 قزانلىلر يگوب اسير ايتكان فزانلرون وبيارلرون بارنده اولترگانلر.
 ۱۵۵۲ نچى يل اييول ۳ نده مسكاو عسكرى «كالومنا» قلفه سندن
 چغوب كينكان. ۱۳ نچى آوغوست ده ايوان زويه قلفه سينه كيلوب يتكان.
 آندن ۱۵ نچى آوغوست ده كئاز ايوان طرفندن خطار بېرولگان
 خلقنك اطاعت قلوين هم اختلالچى لرنى طوتوب بېرولرن صوراب
 روس عسكرى، اول خطارغه جواب كوتماينچه، ۱۶ نچى آوغوست ده
 زويه صوىنك طماغندن ايدل آرقلى چقا باشلاغان. اوچ كوندن صوك
 مسكاو پادشاهسى اوزىنك قونلى عسكرى بلان ايدلنك صول جانبنده
 بولغان، قزان خلقى روسارغه فارشى طورورغه بيك نى حاضر لانگان.
 يكر منچى آوغوست ده، روسار قزانغه ياقن كيلگانده، زويه قلفه سندن
 بېرولگان خطار ينه فارشى جواب كيلگان.

بادكار خاننك وقزان مرزالرىنك امضاسى بلان «بز حاضر
 سزنى كونامز» ديب يازلغان ايش.

يوز ايللى مك قدر روس عسكرى شول زماندهغى صوغشى اصول.
 لرىنك قاعده سنچه ترتيبلى روشده قزاننى هر طرفدن چولغاب آلوب
 بارچه فاپقالرينه فارشى طوبلر نزوب قويقانلر هم آتيا باشلاغانلر،
 ۳۰ نچى آوغوست ده نيهس مهنديسى «نيهچين راز مسصل» كر بېست
 استينالرىنك آستن قازيتقان.

قزان خلقى روسارنك «اختيارا بېرلوگز» ديگان سوزلرن برده
 قبول ايتما گان. ۱۵۵۲ نچى يل اوكتابر ۲ سنده ايرته بلن حاضر گى
 «پرالومنى» اورام طرفندن شهرنك استينالرون دارى بلن كوتار.
 تكانلر، شوندىن صوك روس عسكرى شهر اچينه باصوب كرگان.
 مسلمانلر بيك نى فارشى طورسارلر ده يكلگانلر هم شهر آلتقان. هر
 ايكى طرفندن ده بيك كوب خلق هلاك بولغان. بادكار خاننى اسير
 ايتوب آلتانلر، خاننى بېرگان وقتده قزانلىلر ايتكانلر ايش: «سزگا

خانەزنى بېرەمز، آنى پادشاه كزغە ايلتوگز، اوزمىر سزنىڭ بىلەن آفتق نامچى (بىرنامچى) فانىز قالغانچە «صوغشامزە دىو شەردن چەقوب بىك نى صوغشقانلار، قزاننىڭ ۳۰۰۰۰۰ عسكەرنىڭ بارى ۲۰۰۰۰ گنە شجاغىلى بەھادرلارنى قالغان. شەردن چەقوب شولار صوغشقانلار، آلارنىڭ دە كۆبسى اولب بىك ازى قالغان (الار دە چراحتلى بولغانلار) اورمان آراسىبە كرۇب قاچقانلار.

قزان آلغاندىن سوڭ آرچە ولايتلارنى، ابدلنىڭ سول جانىبىدە گى چىرەمش ولايتلارنى دە آلغان، بارىدىن دە اوزاغراق فارشوپى طائىفە باشقۇردلار بولغان، آلار دە ايكى يىلدىن سوڭ مسكاوگە تابع بولغانلار. روس خلقىن وكنازلرون ھەر دايم خۇفدە طونقان قزاننىڭ آلويىن ايشىنكچ روسىبە دە عەجب درجە دە شادلىق لار بولغان. * يادكار خانغە مسكاو دە خىرستىيانلىكنى قېول ايتىدروب اوزىن سىبەيون اسملى قويغانلار. (۱)

روس تارىخلىرىدە بېگراك اوزون خېرلار قزاننىڭ آلنوى حەقندە بولغانلىقىدىن روس تىلىدە مسكاو عسكەرنىڭ قزاننى محاصىرە ايتىوى بىلەن صوغشوب آلوى حەقندە يازلغان مخصوص كىتابلار دە بار. قزان آلغان وقتدە روس عسكەرنىڭ باشلىق لارنىڭ بىرى «كوز بىكى» بولغان. بۇ كىتەپ روسلارنىڭ قزانغە آفتق سەفەرلىرى ھەم قزاننى آلونىرى حەقندە مخصوص بىر كىتاب يازغان (۲) ايكى كۆپ خېرلارنى شوندىن آلنا، دخى «ابۇان گروزنى» زىمانىدە بولغان واقىلەرنى مخصوص بىر كىتاب ايتۇپ يازلغان. (۳) قزاننىڭ آلنوى حەقندە آندە دە كۆپ خېرلار بار.

(۱) لىتويىس لردە «симіонъ» دىب يازلغان.

2) «сказанія князя курбскаго»

3) «царственная книга» или лѣтопись царствованія іоанна васильевича (съ 1534 - 53) изд. щербатовымъ въ 1769 1772.

بىو خېرلر روس خلقى اوچون، خصوصاً عسكەرىيە خىدمىتىدە بولغانلارغە البته معنەلى وقزقلى در، لىكن بىزنىڭ اوچون آرتوق قزقلى كىي كورلەيدىر، نچوك بولسەدە روسلر يگوب فزاننى آلفانلر، بلقار دولتىنىڭ اورنلرنده توزولگان قزان مەلىكىنى روسيەنىڭ بىر ولايتى بولوب قالغان.

قزان خانلىرىنىڭ اسملىرى و خانلىق قىلغان مىتلىرى:

- (۱) آلتون بىك بن عبدالله خان (بلقارى)
- (۲) عالم بىك بن عبدالله خان (بلقارى)
- (۳) الوغ محمد (بن تيمر خان) ۱۴۳۷ — ۱۴۴۵ سراى دن
- (۴) محمود (مەنىك) بن الوغ محمد خان ۱۴۴۵ — ۱۴۶۴
- (۵) خليل (بن محمود خان) ۱۴۶۴ — ۱۴۶۷
- (۶) ابراهيم (بن محمود خان) ۱۴۶۷ — ۱۴۷۹
- (۷) الهام (بن ابراهيم خان) ۱۴۷۹ — ۱۳۸۷ (۱) روس
ايتو پىس لرنده
«على خان»
ديب يازلغان
- (۸) محمد امين (بن ابراهيم خان) ۱۴۸۷ — ۱۴۹۶
- (۹) ماموق خان ۱۴۹۶ — ۱۴۹۷ سېردن
- (۱۰) عبداللطيف (بن ابراهيم خان) ۱۴۹۷ — ۱۵۰۲
- (۱۱) محمد امين (ايكنچى مرتبه) ۱۵۰۲ — ۱۵۱۸
- (۱۲) شاه على (شيخ على) بن الله يار خان ۱۵۱۹ — ۱۵۲۱ استرخان دن
- (۱۳) صاحب گرى (بن مگلى گرى خان) ۱۵۲۱ — ۱۵۲۴
- (۱۴) صفا گرى (بن قتى گرى) ۱۵۲۴ — ۱۵۳۱ قريم دن
- (۱۵) جان على (بن الله يار خان) ۱۵۳۱ — ۱۵۳۵ استرخان دن
- (۱۶) صفا گرى (ايكنچى مرتبه) ۱۵۳۵ — ۱۵۴۶
- (۱۷) شاه على خان (ايكنچى مرتبه) ۱۵۴۶
- (۱۸) صفا گرى (اوچونچى مرتبه) ۱۵۴۶ — ۱۵۴۹

- (۱۹) اوتامش گری (بن صفا گری خان) ۱۵۴۹ - ۱۵۵۱
 (۲۰) شاه علی خان (اوجونچی مرتبه) ۱۵۵۱ - ۱۵۵۲
 (۲۱) یادگار (بن فاسم خان) ۱۵۵۲ استرخان دن
 یوغاریده کورلیگان خبرلردن معلومدر: قزاندہ (۱۱۵ یل ایچدن)
 تاتار خانلردن بارسى ۱۴ کشى ۱۹ مرتبه خانلق قلغانلر. شولارنك
 برسى (محمد امین) ایكى مرتبه، ایکسى (صفا گری بلان شاه علی)
 اوچار مرتبه خانلق قلغانلر.

بو ۱۴ خاننك یدیسی سرای خانى الوغ محمد نسلندن (الوغ
 محمد، محمود، خلیل، ابراهیم، الهام، محمد امین، عبداللطیف)، ایکسى
 آلتون اوردانك سلطان بختیار نسلندن (شاه علی، جان علی). اوجوسی
 قریم حکمداری میگلی گری خان نسلندن (صاعب گری، صفا گری،
 اوتامش گری)، ایکسى نوغای اورداسی نك شیبان واسترخان
 امیرلردن (مامق، یادگار).

XV

خان مسجدی (اسلام دولتینش اثری)

حاضرده قزان شهری نك کرپست اچنده اسلام دولتندن قالغان
 بر بیوک مناره بار (۱) شونی مسلمانلر «خان مسجدی»، روسلر
 «سپونبیکه منارهسی» دیب یورته لر. (۲) بو مناره نك قای زمانده ونی
 ارچون بنا قلمغانلغی تعیین معلوم توغل، بونك حقتده تورلیچه گمان
 ایئول، اشانچلی راق خبرلر بوینچه - قزاندہ بر بر آرتلی اوچ خانسغه
 خاتون بولغان «سپونبیکه» بنا قلدوغان مسجد منارهسی ایهش. (۳)
 شول منارهغه تاش باسقچ برله طوناشدولغان ینه بر ایسکی بنا بار،

- (۱) بیو ککلی «زاگوسکین» خبرنچه - ۳۴ سازینده بر فوت،
 «تورنیریالی» خبرنچه - ۳۵ سازین ایهش.
 (۲) «Сумбекина башня»
 (۳) سفا گری خان نك قبری اوستینه قورواغان بنا ایهش دیگان خبرلرده بار.

اول اولادە خان مسجدى (۱) بولوب قزان آلئغاندىن سوڭ كنىسەگە ايلەندىرلىگان، يعنى خرىستىيانلار عبادت خانەسى بولغان، ۱۹نجى غىصر اولئندە اول بنانى كنىسە لىكىن چىقاروب دارى مخزنى ايتلىگان. (۲) شولوق ۱۹نجى عصرنگ اورتالرىدىن اول بنانى تەمىر قلوب (نوزاندروب) گوپىر ناطر سىراينە مخصوص كنىسە ايتلىگان، (۳) چونكى ۱۸۴۷نجى يلك آنڭ يانينە گوپىر ناطر سىراي بنا قىلغان. منارەنگ اوچوندە (آى اورىنبە) صارى شار قويلغان. خلقى تلىدە «اول آلتون ايمىش وأچنە مسلمانلارنگ بىك مەھم يازولرى بىسار ايمىش» دىگان خىبرلر بولغانلىقىدىن ۱۸۳۰نجى يىلدە داخلىيە مېنىستىرى «زاگرىفسكى» نڭ امرى بىرلە شارنى آلوب مسلمان وكىللىرى آلدندە قاراغانلار، لىكىن اوزى جىزدىن ياسالوب آلتونلا تىغان غنە ايكان، اچىدىن بىر نىسەدە چىقماغان (يعنى) اچى بوش ايكان). بو منارەنگ اوچىنە «آنا اباۋاۋنا» زىمانىدە روسىيە نڭ مەملىكىت گىربى (ايكى باشلى قوش صورتى قويلغان). (۴) جاي كونلرىدە خان مسجدى نڭ يانندە زىيارت قىلورغە كېلوچى مسلمانلار (خصوصا خانونىز جەمەتى) كۆب بولا. بو اورىندە جانلر زىيارتى بولوب منارە توبىدە بىراىدگو آدم دە كوملىگان ايمىش. آنڭ باش اوچوندىن چىشمە چىقوب آغا باشلاغان دىلر. (۵) قزان مسلمانلرىدە خانلرنى وآلارنگ جەمەتلرون مسجد يانينە كومو عادت بولغان. (۶) قزاننى آلئاندىن سوڭ «ابۋان گروزنى» مسلمانلارنگ بو اورىلردە (يعنى شەر اچىدە) بولغان يورطلارون (خان سىرايلرون)، مسجدلرون و خانلرنگ زىيارتلرون

(۱) روس لىتوۋىسلىرىدە «мураліева мечеть» دىب يازلغان.

(۲) Пороховый складъ —

(۳) Дворцовая церковь —

م. ن. پېتىگىن. «قزان اوتكان حاللدە وحاضرە»

(۴) «آنا اباۋاۋنا». ۱۷۳۰نجى يىلدىن ۱۷۴۰نجى يىلغە قىدەر پادشاهلىق قىلغان.

(۵) كىرىست آستاندىن قزان يىلغەسى بويىچە آغوب چىقارغان

چىشمە شول ايمىش، آنڭ سۆي بىلان «شفاى» دىب كىلوب جىو سار مەم آلوب دە كىتەر.

(۶) قزان خلقىنە بو عادت بىلغارلردىن قىلغان: آلار دە. الوعا:

مسجد يانينە كومو عادت بولغان.

بارچه سن ده طوز در ورغه امر اینکان . (۱) بعض مسجد لری کنیسه گا
ایلاندر ورگافوشقان . (۲)

خان مسجدنی کنیسه گا ایلاندر وب آنک بیوک مناره سن ، دشمان
هچومندن صافلانو اون هر دایم منوب قاراب طور ورغه حاجت بولغانلقدن
وانماینچه فالدر لغان ایمش .

۱۵۶۶ نچی ، ۲۷ نچی بل لرده غی پیستساوی کسناگه لردن آنک
یاندغی مسجدنی ده وانماینچه فالدر غانلق کورلدر .

۱۵ نچی ، ۱۶ نچی عصر لرده یاز لغان لیتو پیس لرنک خبر نچه
فزانده (بلغار کناز لرندن فیر) دخی تاتار نسلندن ده دورت خان نک
وفات بولغانلقی معلومدر . (ابراهیم ، محمد امین ، خان علی ، صفا گرای)
اوچوسی نک (الوع محمد ، محمود ، خلیل) فایده وفات بولغانلقاری تعیین
معلوم توکل ، آلارده فزانده بولسه کراک برسی (ماموق خان)
نوغای اور داسینه کیتوب آنده وفات بولغان .

برسی (صاحب گرای خان) قریمغه کیتوب وفات بولغان .
برسی (شاه علی خان) ۱۵۶۷ نچی بل ۲۰ نچی آپریلده فاسیم ده
وفات بولغان (قبری اوستنده بازولی ناش حاضرده بار ایمش) .
دورتسی (الهام ، عبداللطیف ، اونامش گری ، یادکار) روسیهغه
اسیر ایتلوب آنده وفات بولغانلر . (۳)

(۱) „Грозный покоритель Кавани приказавъ истребить въсь не только цомъ но даже разметать молитвенные храмы и гробницы царей“ [Рыбушкинъ. Исторія Кавани, ч. I стр. 85, 86].

(۲) Татарскія мечети внутри города истребить, а некоторые обратить въ церкви христіанскія, тамъ же стр. 35.

(۳) الهام خان «ؤلوگدا» قلعهنده حبس قلنوب آنده وفات بولغان .
عبداللطیف خان «یلو اوزیرا» قلعهنده حبس ایتلوب آنده
وفات بولغان .
اونامش گری ۴ یاشنده وقتده آناسی بلان روسیهغه اسیر ایتلوب
آلغاندن صوگ ۶ یاشنده وقتده مسکاو دیندن چار لغان : یعنی خرستیانکنی
قبول ایتدرو لگان .
ایسکی یلدن صوگ (یعنی ۸ یاشنده) وفات بولوب مسکاونک
«آرخانگیاسکی» صوبوریلده قویلغان .

یادکار خان قران آلغان وقتده روسیهغه اسیر ایتلوب اولم
جزاسندن قتلو اوچون مسکاو پادشاهسی ننگ رحیمنی استاب دیندن چارغه
راضی بولغان ایمش . آندن صوگ «سیدمیون قصایویچ» اسمندک یورتلکان .

XVI

سيونىيىكە (قرانده برنجى و آخرغى ملکه)

تركى و تاتار طائفة لرى نىڭ تارىخى و انعه لر نده خاتونلر نىڭ دخلى بىك سىراك كور سەدە، قزان مەلىكىنى نىڭ آخرغى بىل لر نده بر نىچە خاتون نىڭ سىياسى فىكر لرى ايله زور حر كىتلر كوتار لىغانلىقى معلومدر، مئلا صفا گراى خان نىڭ ابكى خاتونى (غورشادنا بىرله سيونىيىكە) (۱) قزاننى كۆب مرتبه قايناتوب آنىڭ تارىخى نده اسمارون مشهور ايتوب قالدىرغانلر. خصوصا سيونىيىكە، بىر بر آرنلى اوچ خانقە خاتون بولوب، مەلىكىت ادارەسى دە بىر وقت اوز قولى نده بولغانلىقى نىڭ، اوز آلدى نە بىر تارىخ ايهسى بولوب قالغان.

سيونىيىكەنى، غايىت گوزل و ماتور بولغانلىقى نىڭ، روس لىتوپىس لرى نىڭ بار چە سەندەدە بىك مدح ايتىلگەن. «خىراسكوفى، (۲) گلىنكا» (۳) كىبى مشهور روس شاعر لرى آنى اوز لرى نىڭ شەر لر نده مدح ايتىلگەنلر. عقللى و كوركام خلقلى بولغانلىقى نىڭ سيونىيىكەنى قزان خلقى دە بىك ياراتقان ايهش.

سيونىيىكە مشهور نوغاي كىنازى بوسى مرزا قزى بولغان. (۴) ۱۵۳۳ نچى يىلدە قزان نىڭ ۱۷ ياشلىك، كەمدارى جان على خان غە خاتونلىقى بىر ولىگان. (۵)

اول وقتى نده سيونىيىكە اوزى دە بىك ياش بولغان ايهش. جان على، قزان خانلىقى نە مسكاو كىنازى «ۋاسىلى» نىڭ ياردىمى بىلەن

اولگان جىلى و كومىلگان بىرى تەيىن معلوم توگىل، ۱۵۶۴ نچى، ۶۵- نچى يىل لره قاسىم تاتار لرى و شاه غلى بىلەن بىرگا «لىتوا» صوغى شىدە بولغانلىقى معلوم، دخى ۱۵۷۰ نچى بىلەن مەقدىمراك اولگانلىقى معلوم.

(۱) ايكسى دە نوغاي قزارى.

(۲) M. M. Херасковъ

(۳) С. Н. Глинка

(۴) يوسف مرزا نىڭ باباسى. آلتون ارردا كىنازلر ندىن مشهور «ايدكى» مرزا اوغلى بولغان.

(۵) جان على ۱۵۳۱ نچى يىلدىن ۱۵۳۵ نچى يىلغە قدر خانلىق قىلغان.

قوبلغانلقدن، سیونبیکه نی ده آنک رخصنی بلان آغار. مملکتنی قاراماينچه بوزوق و فنا اشلر برله گنه شغلنگانلقدن روسیه دن کيتروب قوبلغان جان علمی نی قران خلقی برده یار اتمانغان، مسکاوگه دشمان بولوب فرزندن برمرنبه قوواوب کیتکان صفا گراینی یا کادان خان ایتونیتی برله ۱۵۳۵ نچی یلده فرزنده جان علمی خاننی اولترگانلر. آنک ضررینه طرشوچیلر خصوصاً کناز بولاط هم غورشادنا بیکه بولغان ایهش. آلاز فریم دن صفا گراینی بیک نیز چاقروب کیترگانلر. جان علمی خان برله ایکی گنه یل طوروب طل فالغان سیونبیکه نی ۱۵۳۵ نچی یلده صفا گریگه یاش خاتونلقغه بیرولگان. اول وقتده صفا گری ۲۴ یاشنده بولغان. آندن باشقه ۴ خاتونی بولسه ده سیونبیکه نی، غایت گوزل و کورکام خلقلی بولغانلقدن، ۵ نچی خاتونلقغه آلمان ایهش، سیونبیکه برله ۱۴ یل طورغاندن صوڭ (۱۵۴۹ نچی یلده) صفا گری خان هم وفات بولغان، سیونبیکه ایکی باشک اوغلی اوتامش گری برله ینه طل بولوب فالغان. صفا گری خاننک او لگی خاتونلر نندنه بالاری بولغان، لکن آلاز حقنده لیتوپیس لرده بر خبرده یازلماغان، سیونبیکه نی (ایک کپی خاتونی بولسه ده) آرتق یاراتقانلقدن اوزندن صوڭ آنک اوغلی اوتامش گرینی خان اینارگه وصیت ایتوب فالدرغان اوغلی یاش بولغانلقدن مملکتنی اداره فلورغه سیونبیکه نی اوزن تعین قیابو فالدرغان. ۱۵۴۹ نچی یلدن ۱۵۵۱ نچی یلغه قدر قران حکومتی سیونبیکه فولنده بولغان، (کاشچاک) اسملی بر فریم اولانن اوزینه یاقن ایتوب مملکتده هر تورلی فرمانلرنی آنک کیشکاشی برله گنه یورنلگان. (۱) توسده وصفاتده گوزل و ماتور کشی بولغانلقدن کاشچاکنی سیونبیکه بیک یاراتقان ایهش، حتی آنی اوزینه ایر ایتوب قران تختینه اولطرهق بولغان دیلر. کاشچاک اوزیده شول نیت برله حتی اوتامش گری نیده اولترهق بولغان ایهش.

(۱) حاضرده برانندن ۱۷ چاقرم ییرده «کاشچاک» اسمنده برقریه بار، شول قریه گه اولده کیلوب اولطروچیلر برله بو فریم تاتارینک آرا... برر تورلی مناسبت بولماغان میکان؟

لېكىن قران خلقى كاشچاكنى بېرىپ باراۋانغان . بىر ۋاقىت قىزىلدىن قىزىم پارنىبەسى كۈچايب سېۋىنبېكە اوزى شولارنىڭ باشىدىن بولغان ، دىخى ھىرۋاقىت قىزىم خانلىرى بىرلە خېرىلاشېب مېلىكت اشلىرىدىن آلا بىرلەدە كېڭاش ايتكان . شول سېبىلى مسكوا پادىشاھسى « ايتۋان گىرۋىنى » قىزىلدىن قىزىم خانلىرىنىڭ نىسان بىتونلاى بىترىك بولغان .

۱۵۵۱ نىچى يىلدە ، سېۋىنبېكەنىڭ كېڭاشچىسى « كاشچاكنى » اۋچ بوز قىزىم قىزىم مرزىلارنى بىلان روسلار قولىنىدە توشكاندىن سوڭ ، قىزىلدىن خلقى مسكوا بىلان صلخ قىلشوب قىزىلدىن بىنە شاھىلىنى قولىپق بولغان ، روسىيە طرفىدىن قولىپقان شىرط بويىنچە سېۋىنبېكەنى ۴ باشلىك اۋغلى اوتامش گىرى بىلان مسكواغا بېرىپ بېرىرگا مېجور بولغانلار .

قىزىلدىن اۋن سېكز بىل طورغان سېۋىنبېكەنىڭ اۋغلى بىرلە اسىر بولوب كېتىۋىپنە خلقى بىك قايغىرشوب چلاشقانلار اېمىش .

سېۋىنبېكەنى اۋغلى بىلان آلوب مسكواغا بېرىپ اۋچون ۴ نىچى اۋغىستدە زوبە قىلغە سىندىن كىناز « سىرىبىرىيانى » كېلىگان . پادىشاھ خاتونىنىڭ چادىرىنى كىرگىچ كىناز « سىرىبىرىيانى » بۇرگىن سالوب اناڭغا تىظىم بىرلە : « سىز بۇ كۈندىن مسكوا پادىشاھسىنىڭ قولىدىن اسىر بولدىڭىز » دىۋ معلوم ايتكان . سېۋىنبېكەنى باق باغىدىن ايكى كىزىلدىن قولىتقلاپ طورغانلار ، اول اباق اۋستىنە طوروب ايتكان اېمىش : « اللهنىڭ تىقدىرى شولايدىر ، مسكوا پادىشاھسىنىڭ نىلا گانى بولسۇن » دىۋ . شۇندىن سوڭ ھوشىز بولوب بىرگا بوز توبان چىلغان اېمىش . شۇندە حاضر بولغان خلقى كىناز « سىرىبىرىيانى » نى اولتۇرۇرگا حاضر طورغان ، لىكىن ابايانلار ابرك بىرما گانلار .

قىزىلدىن زور قىتتە چىغا باشلاغان ، تورەلەر خلقىنى قوراللى عىسكر كىتروپ تارانقانلار . پادىشاھنىڭ بىتون خىزىپنە سون آلوب (مسكواغا بېرىپ اۋچون) ۱۲ كىمەگە توباب طولۇرغانلار ، شول قىتتە پادىشاھ خاتونىنى نىق ساقچىلار قولىپق بېشى - آلپى كۈن مىقدارى قىزىلدىن اسىر ايتنوب طوتقانلار اېمىش . مسكواغا كېتىپنار اۋلدىن سېۋىنبېكە خان مىسجىد بىنە

کروب نماز او فوغان ، صفا گری خان نك قبر اوستینه یاتوب بېك قاطی اواز بلان جلاغان ، حتی ساچلرون یولقوب اوستنده گی کیوملرون یرطوب بترگان ایمش . قزان اعیانلری سیونبیکه نی اوگتلاب بوسوزلر بلان چوانقانلر ایمش : « مسکاوکنازی » ایوان « رحیملی نشی ، کوب مسلمان پادشاهلری آنده خدمت ایتهلر ، اول سکا موافق ایر تاپار ، یر وشهرلر ده ماکلب بیرور « دیو .

کوب یلرلر قزانده اسیر بولوب طورغان یر روس مؤرخ نك خبرنچه سیونبیکه صفا گری خان نك قبر اوستنده بو سوزلرنی اینکان ایمش : « باپادشاهم ، کوره سن می ، سنك سیوکلای خانونك بلان اوغلاکئی دشمانلر اسیر ایتوب آلوب کیتلر ، نیک بزنی یر اوستنده فالکروب اوزك یر آستینه تاشلاب کیتدوگ ، بزنی مسکاو پادشاه سینه طوتوب یردیلر ، منم آلا بلان صوغشورغه کوچم وباردمچم ده بولمادی ، یا پادشاهم مېکا قبرکنی آج ، ایکاو مزگاده بو قبر اورن بولسون ، باش خانونکئی اوزگا قبول ایتم ، خانونك نك صبرلقی بلان غیر دینلر راحتلانماسونلر ، قایغومنی کهگا بوشاتیم ، اوغلم باش ، آتام یر اقده ، منم فارشده قزان خلقی بھینلرون بوزغوچیلردر ، (۱) یا پادشاهم سن مکا جواب بیرمایسن ، قاطی کوکلی عسکر کشی لری مینی طونوب آلورغه حاضر بولوب ایشك توبنده طورالر ، موکارچه مین پادشاه خانون ایدم ، حاضرده قایغولی و فقیر کنیزاک بولدم ، ایندی آرتوق جلی المیم ، یاشم آغب کوزلروم صوقرایدی ، تاوشم بتدی » .

سیونبیکه نك قاطی جلاوندن کناز « سیربیربانی » اوزی ده طیلا آلماینچه جلاغان ایمش . قزان بلغه سنده سیونبیکه نی یراق سفرگا آلوب کیتارگا حاضرلانگان و بیک زینتلانگان کیه کتوب طورغان . بتون شهر خلقی قزان بلغه سینه قدر آرتندن اوزانا بارغان ، سیونبیکه اوزی کالیاسکاده آفرن غنه بارغان . اوغلن بالافار اوچیلر قولده کونارب بارغانلر ،

(۱) بعض مؤرخلرنک خبرنچه - سیونبیکه اوزی نك بختسزایگن هیچ کمن کورماینچه (یعنی قزان خلقن ده عیبلا ماینچه) تقدیردن گنه کورگان ایمش .

سیونبیکه نك فایغودن حالسز بولوب توسی آغارغان ، چینتلك بلان گنه کالیاسکادن توشوب کیمه گا کرگان . خلقغه بیک فزغانچ روشده باشی برله اشاره اینکان ، یعنی ایسانلاشکان ، خلق یوز توبان باتوب بیک جلاغان ، سیونبیکه گا ایسانلك وبخت تلاب دعا قلقانلر . کیمه فوزغالب کینکانده سیونبیکه جلاب بوسوزلرنی اینکان ایمش : « موکلی وفانلی شهر - فایغو ، حسرت سکا ! باشکدان ناج توشدی ، یتیم قالغان طل کبی بولوب خواجه لقدن قلمقغه توشدوڭ ، شهرنك بندی ، حالسز بولوب یغلدنك ، فایدا سنده پادشاهنك مجلسلری و بیراملری ؟ فایدا سنده خاتونلرنك و قزلرنك راختلگی ، آغزدك سن بال یلغه لری ، حاضرده اغزاسن فان و یاش یلغه لری ، فایدان نابیم اوتکون قاناتلی فوشنی یراقداغی آتامایرورگا . »

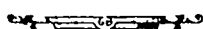
قران خلقی ایدل بوینه قدر اوزانا بارغان . ایدل بوینه سیونبیکه نی کناز « آبولینسکی » پادشاه اسمندن . سلام بیروب تعظیم برلان فارشو آلفان ، اوغلی اوتامش گری بلان هم فزاندہ قالغان فریم مرزالری - نك جماعتلری بلان برگه کیمه لر بلان مسکاوگه آلوب کینکان . غلنق بیک جلاشب اوز اتوب قالغان . ۱۱نچی آوغوستده سیونبیکه زویه قلمغه سنده قونغان ، ۵نچی سئنا برده مسکاوده بولغان . یدی - سپکز آی اوتکاندن سوڭ (۱۵۵۲نچی یل مای ده) « ابوان گروزنی » سیونبیکه نی فزاندن اوچ مرتبه سرولگان شاه غلی گه خاتونلقغه بیزگان . (۱) البته سیونبیکه اوز اختیارلی بلان یعنی شاه علی نی یاراتب بارماغان ، چونکه شاه علی توسده وصفاتده بیک محبتسز و کبلشسز آدم بولغان : اوزی بیک جوان ، زور قورصانلی ، بولغان ، قورصاغی توبان نسابا صالنوب توشکان ایمش . صفالی سیراک ، چهره سی خاتونلرغه اوخشاشلی ، اوزی غیرتسز (جوراکسز) ، مگر جوما و بیک ربالی آدم بولغان ایمش . (۲)

(۱) سیونبیکه نی شاه علی مسکاو پادشاه سندن اوزی عریضه بلان صوراب

آلفان ایمش « اول مینم برادرم جان غلی دن قالغان ' میگا تیوشلی » دیو .
(۲) شول جهت لردن اولده گی بابا لرینه - (بعدی تاتار خانلرینه) برده اوخشاماغان .

زویه فلفه سندن فاینتقاچ شاه علی فاسیمده بر آی دن آرتق -
 ماغان، آنی « ایوان گروزنی مسکاوگا چاقرب آلفان، اوزن ال
 ورحیم برله قبول ایتوب میشهر ولایتنه کوب فریه لر بیرگان و فر
 اسیر ایتوب آلفان سیونبیکه نی ده بولاک ایتوب بیرگان .

شاه علی ۱۵۶۷نجی یل ۲۰نجی آوغوستده فاسیمده وفات بولا
 فبری اوستنده یازولی ناش حاضرده بار ایش. سیونبیکه نك شاهه
 بیرولگانندن صوگفی حال لری ونیچه یل عمر ایتوب قابده وفات
 نلغی ده حاضرگا معلوم توگل، اولده فاسیمده دفن اینلگان بولسه که

بوتنده یازلفان خبرلرنك بر مقده
 « شرق، قلوبنده » اوفلوب فالغانی ده :
 روشلی خلقغه اوفو اوچون حاضرلاند
 ایدی، مگر فرصت نابلماغانلقدن و
 اوفو ممکن بولمادی. شول سببلی گزی
 باکه کتاب روشنده باصدروب تار
 اوچون « بیان الحق » اداره سینه بیرولد

عین الدین احمر ف.

